

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

NAMANGAN MUHANDISLIK-TEXNOLOGIYA INSTITUTI

Qo'lyozma huquqida

Madaminov Sardor

Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligini oshirish yo'llari

Mutaxassislik: 5230100 – “Iqtisodiyot”

Bakalavr akademik darajasini olish uchun

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ish ko'rib chiqildi va himoyaga ruxsat etildi: _____ Kafedra mudiri: i.f.n., dotsent R.B.Ismoilov «__» «_____» 2015 yil	Ilmiy rahbar: _____ K.o'q. M.Bekmirzaev «__» «_____» 2015 yil
Fakul'tet dekani: _____ i.f.n. dotsent K.J.Matkarimov «__» «_____» 2015 yil	

Namangan-2015 yil

M U N D A R I J A

Kirish	
I-bob.	Sanoat korxonalarida mehnatni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari va nazariy asoslari
1.1-§	Mehnatni tashkil etishning nazariy asoslari va mohiyati
1.2-§	Mehnat unumdorligi tushunchasi, uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va mehnat unumdorligini aniqlash usullari
II-bob.	“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida mehnat unumdorligi va uni tahlili
2.1-§.	“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyati faoliyatining iqtisodiy tavsifi
2.2-§.	“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida mehnat unumdorligi va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili
III-bob.	Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari va istiqbollari
3.1-§.	Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning ahamiyati
3.2-§.	Mehnat unumdorligini oshirish omillari, shart-sharoitlari va zahiralari
	Xulosa va takliflar
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati
	Ilovalar

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi.

Mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bugungi kunda o'zining natijalarini namoyon etmoqda. Jumladan, qisqa vaqt ichida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, aholi daromadlarining o'sishini ta'minlash, samarali tashqi savdo hamda investitsiya jarayonlarini kuchaytirish, qishloq xo'jaligini isloh qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini barqaror rivojlantirish, bank-moliya tizimi faoliyatini mustahkamlashda ahamiyatli yutuqlar qo'lga kiritildi.

O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy maydondagi nufuzi va mavqei sezilarli darajada va muntazam oshib bormoqda. Bunda mamlakatimiz rahbari I.A.Karimov tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining puxta ishlab chiqilganligi, iqtisodiy islohotlar maqsadi va vazifalari, amalga oshirish yo'llarining aniq va to'g'ri ko'rsatib berilganligi bosh maqsad yo'lidagi yutuq va marralarning salmoqli bo'lishiga imkon yaratdi. Mamlakatimizda barqaror o'sish surhatlarining saqlanib qolishi esa tanlangan mustaqil taraqqiyot yo'limiz va unga muvofiq amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatimizning nechog'liq to'g'ri ekanligini yana bir bor tasdiqlamoqda.

2014 yilgi iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor vazifalarini amalga oshirish natijasida iqtisodiy rivojlanishning barqaror yuqori surhatlari, makroiqtisodiy mutanosiblik, aholi hayot darajasining barqaror o'sishi va mamlakatning jahon bozoridagi mavqeini mustahkamlash ta'minlandi.

Prezidentimiz mahruzalarida o'tgan yilda erishilgan natijalar birma-bir sarhisob qilinib, barcha ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga alohida to'xtalib o'tildi. Jumladan, mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti 8,1 foiz, sanoat ishlab chiqarish hajmi 8,3 foizga, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi 6,9 foiz, kapital qurilish 10,9 foiz, chakana savdo aylanmasi hajmi 14,3 foizga oshganligi ehtirol etilib, ishlab

chiqarilgan mahsulotlarning qariyb 70 foizini yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan tayyor tovarlar tashkil etganligi, istehmol tovarlari ishlab chiqarish hajmi 2014 yilda 9,4 foiz, shu jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish 8,7 foiz, nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish 10 foizga o'sganligi, inflyatsiya darajasi esa yil yakunlari bo'yicha 6,1 foizni tashkil etganligi alohida ta'kidlab o'tildi.¹

O'tgan yili soliq yuki 20,5 foizdan 20 foizga, daromad solig'i stavkasi esa 9 foizdan 8 foizga kamaytirilgan bo'lsa-da, davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,2 foiz profitsit bilan bajarildi.

Banklar tomonidan faqat ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash dasturlarini moliyalashtirishga yo'naltirilgan kreditlar hajmi 2013 yilga nisbatan 1,2 barobar, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun ajratilgan kreditlar esa 1,3 martadan ziyod oshganligini, o'tgan 2014 yilda 500 dan ziyod yangi korxona, birinchi navbatda, kichik biznes sub'ektlari eksport faoliyatiga jalb etildi. Tashqi savdo balansidagi ijobiy salg'do 180 million dollarni tashkil qildi, mamlakatimizning oltin-valyuta zaxiralari 1 milliard 600 million dollarga ko'payganligini ta'minlanganligini ta'kidlandi.

Yuqoridagi erishilgan ijobiy natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, bugungi kunda mamlakatimiz aholisini sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash, mamlakatda, xususan viloyatimizda barcha turdagi korxonalar faoliyatini jadal rivojlantirish masalalarini hal etish katta dolzarb ahamiyatga ega. Bunga ko'p jihatdan xuquqiy bazani mustahkamlash, iqtisodiyotning mazkur sektori uchun qulayliklar yaratish masalalariga jiddiy e'tibor berilayotgani tufayli erishiladi. SHu nuqtai nazardan hamda ushbu masala hozirgi islohotlarni chuqurlashuvi sharoitida juda dolzarb bo'lganligidan ushbu mavzuni bitiruv malakaviy ishiga mavzu sifatida tanlab olindi.

---

¹ «2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish – ustuvor vazifamizdir» – Prezident Islom Karimovning 2014 yilning asosiy yakunlari va 2015 yilda O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi mahruzasi // Xalq so'zi, 2015 yil 16 yanvar.

Muammoning o'rganilganlik darajasi.

Mamlakatimizda va xorijiy mamlakatlardagi yetakchi iqtisodchi olimlar mazkur masala bo'yicha qator tadqiqotlarni amalga oshirganlar.

Jumladan, iqtisodchi olimlardan M.Al'bert, F.Xedouri, V.Kim, R.Rumyantseva, V.CHjen, S.G'ulomov, M.SHarifxo'jaev, V.SHepelev, M.Rasulov, T.SHarifulina, V.Peznev, SH.Karmisheva, E.Maxmudov, SH.Zaynitdinov, P.Tursunxojaev, A.Ortiqov, A.Utkin, G.Savitskaya, N.Zaytsev, V.Dubrovskiy, F.Ahmedov, A.O'razbekov va boshqalar ushbu soha rivoji bo'yicha qator ishlarni bajarganlar va ma'lum darajada iqtisodiy samaraga erishganlar. Amalga oshirilgan tadqiqotlar va izlanishlarda mazkur masalaga ham katta e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, hozirgi iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitini hisobga olgan holda ushbu masala yanada jiddiy e'tibor qaratishni talab etadi.

Muammoning hozirgi vaqtda dolzarbligini inobatga olib, uni bitiruv malakaviy ishiga mavzu sifatida qabul qilindi, quyidagi maqsad va vazifalar belgilandi.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi va vazifalari.

Bitiruv malakaviy ishining maqsadi hozirgi iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonalarida mehnatni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari va nazariy asoslarini yoritish hamda mehnat unumdorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari va istiqbollarini belgilash bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Ushbu maqsadga erishish uchun bitiruv malakaviy ishida quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- Mehnatni tashkil etishning nazariy asoslari va mohiyatini nazariy jihatdan yoritib berish;
- Mehnat unumdorligi tushunchasi, uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va mehnat unumdorligini aniqlash usullarini o'rganish;
- "Mash-Xim" ma'suliyati cheklangan jamiyati faoliyati va asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish;

- “Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida mehnat unumdorligi va unga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish;
- Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari va istiqbollarini belgilash;
- Mehnat unumdorligini oshirish omillari, shart-sharoitlari va zahiralarini aniqlash va hokazo.

Bitiruv malakaviy ishining ob'ekti.

Namangan viloyati “Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyati bitiruv malakaviy ishining ob'ektini tashkil qiladi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy va uslubiy asoslari.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy va uslubiy asoslari qilib Prezidentimiz I.A.Karimovning mahruza va asarlarida bayon etilgan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni amalga oshirish bo'yicha ilgari surilgan fikr-mulohazalar va asosiy yo'nalishlar, O'zbekiston Respublikasining Qonunlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, iqtisodchi olimlarning ushbu yo'nalishda amalga oshirgan ilmiy ishlari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda erishilgan ilg'or tajribalar olindi.

Bitiruv malakaviy ishining xajmi va tuzilishi.

Bitiruv malakaviy ishi kirish, uchta bob, xulosa va takliflar hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yhatidan iborat.

I-bob. Sanoat korxonalarida mehnatni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari va nazariy asoslari

1.1. Mehnatni tashkil etishning nazariy asoslari va mohiyati

Ijtimoiy hayot maroqli, ayni paytda murakkabdir. Inson jamiyatda yashar ekan o'ziga xos va mos turmush tarzini yaratadi. U hayot kechirish uchun oziq-ovqat topishi, uy-joy qurishga, kiyim-bosh tikib olishi va atrof muhitning noqulay ta'sirlaridan himoyalaniishi kerak, buning uchun o'ziga zarur bo'ltan barcha narsalarni tabiatdan qidiradi va topgan materiallaridan foydalanadi. Ayni bir paytda tabiatdan topgan materiallar ham insonga yashash uchun ancha qulay shart-sharoitlar yaratish imkonini beradi. Inson tabiatdan topgan mazkur materiallarni o'z foydasi yo'lida o'zgartiradi. Bunday jarayon davomida inson tomonidai jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'ladigan moddiy va mahnaviy nehmatalar yaratish sohasidagi "mehnat" deb ataladigan maqsadga muvofiq faoliyat amalga oshiriladi.

Binobarin, mehnat mavjud tabiiy, moddiy, aqliy zaxiralarni shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlar uchun kerakgti mahsulotga aytantirishda faqat insongagina xos faoliyatdir.

Mehnat tushunchasi fiziologik nuqtai nazardan aytilganda bu — organizmda yig'ilib qolgan hayot energiyasi tufayli sodir bo'ladigan asab va mushaklar harakati hamda oqsil moddalarning mexanik ishga kirishuv jarayonidir.

Ayni vaqtda mehnat - bu murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, u kishilarning yashashi uchun shart bo'lgan abadiy tabiiy zaruriyatdir. Mehnat inson bilan tabiat o'rtasida sodir bo'ladigan shunday jarayonki, unda inson o'zining faoliyati bilan o'zi va tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvini bevosita ifodalaydi, tartibga soladi va nazorat qiladi.

Mehnat - bu insonning maqsadga muvofiq ijtimoiy foydali faoliyatidir. Dastlab inson o'z harakatlarining maqsadini aniqlaydi. Maqsadning mavjud bo'lishi ongli mavjudot bo'lgan insonning mehnatini, masalan, ot yoki mashina bajaradigan ish tushunchasidan ajratib turadi. Maqsadga ega bo'lgan inson tabiat inhomi — bug'doy

yoki javdar, yog'och yoki loy, paxta tolasi, jun yoki teridan foydalanib, yangi mahsulot yaratadi, ya'ni o'z organizmining jismoniy va aqliy quvvatidan foydalanib, mehnat harakatlarini ongli ravishda va izchillik bilan bajaradi.

Inson o'z mehnatining maqsadi, usuli va natijasini aniqlash davomida, qanday mahsulotlar qancha miqdorda va qachon ishlab chiqarilishi kerak, bu mahsulotlarni qandan resurslardan, qay tarzda, qanday texnologiya yordamida ishlab chiqarish kerak, bu mahsulotlar kim uchun ishlab chiqarilishi kerak degan uchta muhim masalani hal qiladi. Binobarin, birinchi masalada mehnat ongli faoliyat, ikkinchisida — ishchi kuchini takror ishlab chiqarish, uchinchi — ijtimoiy foydali faoliyat sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy turmushda mehnat tushunchasi bilan bir qatorda ish tushunchasidan ham keng foydalaniladi.

Ish deganda tabiat va inson tomonidan birlashgan xarakterlarining ob'ektiv natijasi tushuniladi. Mexanik tarzda bu natija mahlum bir qarshilikni yengish uchun sarflanayotgan energiya miqdori bilan o'lchanadi.

Mehnat va ishning miqdori sarflangan vaqt — energiya bilan o'lchansada, ularni bir-biri bilan to'g'ridan to'g'ri tenglashtirish mumkin emas.

Mehnat insonning aqliy-fiziologik faoliyati bo'lib, unga to'g'ri keladigan ish bu jarayonning ob'ektiv natijasi hisoblanadi. Biror mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat va ish miqdorini bir xil o'lchovda, ya'ni kilogrammometrda aniqlanganda ishning miqdori mehnat sarfining bir qisminigina, yoki aniqroq qilib ayotganda 20 — 30 % ini, ayrim hollarda esa undan ham ancha kam miqdorini tashkil etishi mumkin. Bajarilgan ishning miqdorini, jamiyat ahzolari tomonidan mehnatning sarflangan miqdoriga tenglashtirish yoki bir xil o'lchovda o'lchash ham noto'g'ri bo'ladi. Faoliyag jarayonida mexanik harakatlar qilinib katta hajmdagi ish miqdori bajarilishi mumkin, lekin bu faoliyat inson mehnatining mahsuli bo'lganligi uchun mehnatga nisbatan tor va chegaralangan faoliyatdir. Mehnat va ish tushunchasi bir-biri

bilan solishtirilganda, ish mehnatning mahsuli degan xulosaga kelamiz. SHu bois uning son va sifat ko'rsatkichlarini tahlil qilish mumkin.

Hatto mehnat va ish so'zlari ingliz tilida ham o'z mazmuni bilan har xil mahnoni bildiradi. Masalan, ish so'zi (inglizcha wogk) kishining intilishi va harakati mahnosini emas, balki muayyan natija sifatida tushuniladi. Mehnat deyilganda esa (inglizcha "Job") konkret natijadan qatg'iy nazar insonning xarakati, intilishi va energiya sarflashi kabi faoliyatlari tushuniladi.

Inson kuch-quvvatining sarflanish darajasi faoliyat turiga va ishlatiladigan mehnat vositalariga bog'liq bo'ladi. SHunday qilib, agar mehnat jarayonini tasvirlaydigan bo'lsak, u uchta asosiy tarkibiy qismni o'z ichiga oladi:

- xomashyo materialli (mehnat predmetlari);
- mehnat vositalari;
- jonli mehnat sarflari.

Ana shu uchta tarkibiy qismning o'zaro ta'sir ko'rsatish natijasi mehnat mahsuloti — tabiatning yangi mahsuloti bo'lib, u inson ehtiyojlariga moslashgan bo'ladi. Bular: yig'ib-terib olingan paxta hosili; parvarish qilingan chorva mollari, barpo etilgan uy yoki ko'prik, tikilgan kiyim yoki poyafzallardan tashkil topishi mumkin. Mehnat predmetlari (xomashyo va materiallar) va mehnat vositalari (ishlab chiqarish vositalari) jonli mehnat jarayoniga qo'shilmasa, ular o'z-o'zidan faoliyat ko'rsatavermaydi. Jonli mehnat sarfi o'z navbatida faqat kishilarning tabiatga munosabatidan iborat bo'libgina qolmay, balki amalga oshirilayotgan jarayon qatnashchilari o'rtasidagi munosabatdan ham iboratdir. Binobarin, mehnat faoliyati jonli mehnatning moddiy shart-sharoitlarini hosil qiluvchi ishlab chiqarish vositalarisiz mavjud bo'lishi mumkin emas. SHuning uchun ham mehnat jarayoni uning uchta asosiy jihatini mexanik ravishda birlashtirishdan iborat bo'lmay, balki ularning uzviy birligidan iboratdir, uning hal qiluvchi omillari esa insonning o'zi va uning mehnat faoliyatidir.

Mehnat jarayonida inson mehnat faoliyatidan ko'zda tutilgan maqsadga erishish uchun mehnat vositalari yordamida mehnat predmetidan foydalanib, jonli mehnat sarfi bilan o'zaro muloqotga kirishadi va bu bilan hayot uchun zarur bo'lgan yangi mahsulot yaratadi. Bunday mahsulotni ishlab chiqarish jarayonining barcha uch jihati: xomashyo va materiallar, mehnat vositalari, qurollari va jonli mehnat sarflari birlashib mehnat mahsuloti yaratadi.

Mehnat ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik, aqliy-hissiy, fizikaviy-kimyoviy, biologik va boshqa qonuniy hodisalarning uyg'unlashuvi natijasi — majmui jarayonidir.

Mehnat predmetlariga yer osti qazilmalari, tabiiy va sunhiy xomashyo va materiallar, yarim fabrikatlar va komplektlashtiriladigan jihozlar; energiyaviy, moddiy va axborot oqimlari kiradi. Ishchi kuchi mehnat predmetlarini mehnat vositalari orqali o'zgartiradi.

Mehnat vositalariga mashinalar, uskuna va qurilmalar; ish qurollari va boshqa texnologik ishlanma turlari; dasturiy-ta'minot vositalari; ish joyining tashkiliy ta'minoti va boshqalar kiradi.

Mehnat — boylik manbaidir. U inson faoliyatining birinchi va zarur sharti hisoblanadi. Inson va jamiyat taraqqiyotining tarixi bu jarayonda mehnatning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Odamlar atrofdagi tabiatni o'zgartirar ekanlar, umrining o'zgarib borayotgan ehtiyojlari ta'sirida o'z tabiatlarini ham o'zgartiradilar: bilimlarini boyitib, qobiliyatlarini rivojlantiradilar va yangi ko'nikmalar hosil qiladilar.

Mehnat o'zining tarkibiy rivoji jarayonida jiddiy ravishda murakkablashdi: inson tobora murakkabroq va xilma-xilroq operatsiya va ishlarni bajara boshladi, tobora uyushgan mehnat vositalarini ishlab chiqarib, o'z oldiga ancha yuksakroq maqsadlar qo'yish va ularga erishish mukammal bo'lib bordi.

Jamiyat rivojlanib borgan sari inson faoliyati mashinalar, mexanizmlar yaratishga, oldindan berilgan xossalarga muvofiq va tabiatda uchramaydigan

materiallarni vujudga keltirish kashfiyot va sanhat asarlari, ilmiy kashfiyotlar yaratishga qaratilgan.

O'rta Osiyo SHarkda, ilg'or tafakkur markazlariga aylanib, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Nizom ul Mulk, al Buxoriy, Amir Temur va boshqa vatandoshlarimizning ilmiy qarashlari faxrlidir.

O'zbek davlatchiligining poydevorini vujudga keltirgan Amir Temur ham o'z davrida insonning yashashi, hayot kechirishi uchun tabiiy resurslarni tayyor mahsulotga aylantirishda mehnatning roliga katta baho berar edi. „Temur tuzuklari“da ko'rsatilganidek, „Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining dehqonchilik qilishga qurbi yetmasa, kerakli uskunalarini yetkazib unga yordam berilsin“, — deb ko'rsatma berar ekan, mehnat quolisiz boylik yaratish mumkin emasligini u yaxshi bilar edi.

Fan-texnika tarakqiyoti ta'siri bilan shunday jarayonlar, chunonchi ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, axborotlar texnologiyasini keng joriy etish va uni tashkil etishni tubdan takomillashtirish natijasida jismoniy mehnat mazmunining muntazam o'zgarishi sodir bo'lmoqda.

Jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlari rivojining qudratli omili fandir, aniqrog'i fanning ishlab chiqarish bilan uzviy birikib ketishidir, chunki fan-texnika taraqqiyoti faqat yanga energiya turlari, yashil materiallar, elektron-hisoblash mashinalari va hatto ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalashni shunchaki tadbiq etishni emas, balki ishlab chiqarishning bugun texnikaviy negizini, uni tashkil etish va boshqarish takomillashtirishni talab etadi.

Hozirgi sharoigda mehnat jarayoni quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

1. mehnat jarayonining intellektual potentsiali ortadi, bu esa aqliy mehnat rolining kuchayishida, xodimning o'z faoliyati natijalariga ongli va mashuliyat bilan munosabatda bo'lishining ortishida namoyon bo'ladi;

2. mehnat xarajatlari moddiy qismining ulushi ortadi. Mehnat vositalari (mashinalar, asbob-uskunalar, mexanizmlar va shu kabilar) bilan bog'liq buyumlashgan mehnat ulushining ko'payishi fan-texnika taraqqiyotining erishgan yutuqlari bilan

bog'liq bo'lib, inson cheklangan jismoniy imkoniyatlari sharoitida mehnat unumdorligi va samaradorligining ortishida hal etuvchi omil bo'lib xizmat qiladi;

- mehnat jarayoni ijtimoiy jihatining ahamiyati ortadi. Hozirgi vaqtda mehnat unumdorligining o'sish omillari faqat xodim malakasini yoki uning mehnatini mexanizatsiyalash darajasini oshirish bilangina emas, balki inson salomatligining ahvoli, uning kayfiyati, oiladagi, jamoadagi va umuman jamiyatdagi munosabatlariga ham bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasida mehnatga oid munosabatlar mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari, jamoa kelishuvlari, shuningdek, jamoa shartnomalari va boshqa lokal normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi. Mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi», «Aholini ish bilan ta'minlash tug'risida»gi qonuni va bu qonunga Mehnat vazirligi tomonidan tayyorlangan sharhlar hamda mehnat va uni tashkil etish bo'yicha davlat xokimiyatining boshqa vakillik va ijroiya organlari o'z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlar kiradi.

Mehnat vazifasining intellektual darajasi unda mavjud aqliy va jismoniy mehnat unsurlarining hissasi, shuningdek, ijodiy va oddiy (noijodiy) mehnat hissasiga bog'liq holda farqlanadi. Mehnat vazifasining malakalilik darajasi uning chegarasi va tarkibi: tarkibiy qismlar va bu tarkibiy qismlarning miqdori, ularning rang-barangligi, yangiligi, shuningdek, ijro shart-sharoiti orqali aniqlanadi. Mazkur belgini u yoki bu xodimga tatbiqan baholash qabul qilingan tarif tizimiga muvofiq uning razryadiga moslab amalga oshiriladi. SHunday qilib, mehnatning tabiati va mazmuni tasnifiy alomatlar sifatida o'zaro aloqadordir.

Mehnat predmeti va mahsuli bo'yicha mehnat turlarining tasnifi mehnatni professional, funktsional va tarmoq nuqtai nazaridan farqlashga asoslanadi. Mehnatning professional belgisiga ko'ra, ilmiy yoxud tadqiqotchilik, muhandislik, boshqaruv, ishlab chiqarish, mahrifiy, tibbiy va boshqa turlarini, ajratib ko'rsatish mumkin. Funktsional belgisiga ko'ra, mehnat turlari ularning qay maqsadga yo'naltirilgani, tatbiq etilish sohasi va xo'jalik faoliyati iqtisodiy turkumidagi funktsional rolga bog'liq holda tarkibiy qismlarga ajratiladi. Uch bosqich – ishlab chiqarish, taqsimot va istehmolni

bo'lib ajratuvchi mahmuriy – rejalashtirish tizimida amal qilinganidan farqli o'laroq, bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy turmushning tarkibi tubdan o'zgaradi.

Mehnat mazmunini tahlil qilish vaqtida mehnat jarayonida quyidagi funktsiyalar amalga oshirilishi hisobga olinadi:

- zarur mehnat operatsiyalari tizimining maqsadi va uni tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan mantiqiy funktsiya;
- ijro etuvchilik funktsiyasi - ishlab chiqaruvchi kuchlarning holatiga bog'liq ravishda mehnat vositalarini turli usullar bilan harakatga keltirish va mehnat predmetlariga bevosita ta'sir ko'rsatish;
- qayd etish va nazorat qilish funktsiyasi - texnologiya jarayonini, belgilangan dasturni bajarishning borishini kuzatish;
- tartibga solish funktsiyasi - berilgan dasturni tuzatish, unga aniqlik kiritish.

Bu aytib o'tilgan funktsiyalardan har biri ayrim olingan xodimning mehnatida ma'lum darajada ishtirok etishi mumkin, lekin u, albatta, yalpi mehnatga ham xos bo'ladi. Inson mehnat faoliyatida qaysi funktsiya ustunlik qilishiga qarab aqliy va jismoniy mehnat funktsiyalarining muayyan nisbati qaror topadi.

Mehnat xususiyatini belgilovchi ishlab chiqarish munosabatlari tizimining asosiy elementlari quyidagilardir:

- mehnatkashlarning ishlab chiqarish vositalariga munosabati, ishlab chiqarish vositalarining mulkchilik shakli;
- bevosita ishlab chiqaruvchilar amalga oshirayotgan mehnatning maqsadi, shaxs mehnati bilan jamiyat umumiy mehnati o'rtasidagi bog'liqlik (mehnatning ijtimoiy tabiati namoyon bo'lish shaklini ifodalaydi);
- ijtimoiy guruhlar (sinflar)ning ishlab chiqarish vositalariga munosabatlari, xodimlarning tayyorgarlik darajasidagi va ularning ishlab chiqarish jarayonida xilma-xil funktsiyalarni bajarishidagi farqlar taqozo qilgan mehnatdagi ijtimoiy tafovutlar darajasi. Ishlab chiqarish usulining bu tomonlari, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchilarning o'z-o'zining mehnatiga munosabatini, mehnat mahsulotlarini

taqsimlash munosabatlarini, shuningdek, jamiyatdagi mehnatni tashkil etish usulini belgilaydi.

Mehnatning xilma-xil turlari bor va ularning butun xilma-xilligini quyidagi mezonlar bo'yicha: mehnatning mazmuni, tabiati, natijalari, foydalaniladigan buyumli elementlari va inson qatnashuvining turli darajasi, kishilarni mehnatga jalb etish usullari bo'yicha ajratib tasniflash mumkin.

Mehnat mazmuni – ishlarning kasbiy mansubligi, ularning tarkibiy murakkabligi, bajarishdagi izchilligi bilan belgilanadigan mehnat elementlari yig'indisidir.

Mazmuni bo'yicha quyidagilar ajratiladi: moddiy ishlab chiqarish, xizmatlar, fan, madaniyat va sanhat sohasidagi, boshqa sohalaridagi mehnat; moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish ayrim tarmoqlaridagi mehnat, masalan, mashinasozlik, yengil sanoat va oziq-ovqat sanoatidagi, qurilishdagi, qishloq xo'jaligidagi, transportdagi va hokazolardagi mehnat; faoliyat turlari bo'yicha mehnat – xususiy tadbirkor, rahbar, mutaxassis, xizmatchi, olim, muhandis, ishchi, fermer va shu kabilar mehnati va nihoyat, kasblar va mutaxassisliklar bo'yicha mehnat. Masalan, muhandis-texnolog, yig'uvchi-chilangar, kombaynchi, rassom, sozanda, sotuvchi, ilmiy xodim, muhosib, fermer va boshqalar mehnatining mazmuni faoliyat har bir turining o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash yo'li bilan aniq belgilanishi mumkin. Mehnatning mazmuni tarif-malaka ma'lumotnomalarida, bo'linmalar to'g'risidagi nizomlar va lavozim yo'riqnomalarida aks ettiriladi.

Mehnat turlarining xarakteri va mazmuni bo'yicha tasniflanishi ikki jihatdan – ijtimoiy jihatdan va tuzilishi jihatidan ko'rib chiqiladi. Mehnatning ijtimoiy xarakteri ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik shakli bilan bog'liq. Ushbu belgi bo'yicha xususiy mehnat (mulkdor yoki ijarachi mehnati) va yollanma mehnat farqlanadi. Mahlum mahnoda mehnatning xarakteri uning ikki tashkiliy shakli – yakka tartibdagi mehnat va jamoa mehnatning ajratilishida o'z aksini topadi. Bundan tashqari, mehnatning ijtimoiy xarakteri mehnatga undash usullarining (istak, anglangan zarurat, majburlash) shakllanishida namoyon bo'ladi.

Mehnat mazmuni nuqtai nazaridan olib qaraganda mehnat jarayoni insonning mehnat qurollari va buyumlari bilan o'zaro aloqadorligi, har biri muayyan mahsulot tayyorlanishi bilan tugallanadigan mehnat davrlarining o'ziga xos takrorlanishidir. Ushbu jarayonda quyidagi funktsiyalar: 1) maqsadni belgilash va mehnat jarayonini tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan mantiqiy funktsiya; 2) xarakatga keltirish va mehnat buyumiga bevosita ta'sir etish bilan bog'liq ijrochilik funktsiyasi; 3) ro'yxatga olish va nazorat qilish bilan bog'liq texnologik jarayonni, belgilangan dastur bajarilishining borishini kuzatish funktsiyasi; 4) oldindan belgilangan dasturni tuzatish, aniqlashtirish va tartibga solish funktsiyasi.

Mehnatning mazmuni mehnat jarayonida u yoki bu funktsiyalarning mavjudligiga bog'liq bo'ladi va mehnatni tuzilmaviy jihatdan tavsiflaydi. Mehnatning mazmuni nihoyatda xilma-xilligi bilan ajralib turadi va ishlab chiqaruvchi kuchlar hamda texnika-texnologiyaning rivojlanganlik darajasini ko'rsatadi.

1.1.1-rasm

Mehnat turlarining guruh belgilari bo'yicha tasnifi

Mehnat turlarining guruh belgilari bo'yicha tasnifi			
Mehnat tabiati va mazmuni bo'yicha	Mehnat predmeti va mahsuli bo'yicha	Mehnat vositasi va usuli bo'yicha	Mehnatning sharoiti bo'yicha
Yollanma va xususiy, yakka va jamoa, xohish, zaruriy va majburiyat bo'yicha, jismoniy va aqliy, takroriy va ijodiy, murakkab tarkibli mehnat	Ilmiy muhan-dislik, boshqa-ruvchilik, ishlab chiqaruvchi, tadbirkorlik, innovatsiya; sanoat, qishloq, transport va kommunikatsiya mehnati	Qo'l, mexanizatsiyalash-tirilgan va avtomatlashtirilgan, quyi, o'rta va yuqori texnologiyalashtirilgan; inson ishtiroki turlicha darajada bo'lgan mehnat	Turg'un va ko'chma yer usti va yer osti, yengil, o'rta va og'ir, yoqimli va yoqimsiz; erkin va har xil darajadagi chegalangan mehnat

Manba: Muallif ishlanmasi.

Mehnat mazmuniga qarab bir-biridan farqlanadi.

1. Oddiy va murakkab mehnat. Oddiy mehnat rivojlanish darajasi bilan ajralib turmaydi, har qanday kishining tana organizmi o'rta hisobda ega bo'lgan ishchi

kuchining sarflanishi bilan belgilanadi. Bu xodimdan maxsus kasbiy tayyorgarlik talab qilmaydigan, malakasiz mehnatdir. Daraja olgan yoki ko'paytirilgan mehnatgina murakkab mehnat hisoblanadi. Murakkab mehnat bir soatida, oddiy mehnatning bir necha soatini jamlovchi mehnat birligi bilan belgilanadi. SHu sababli ham malakali xodimlar vaqt birligi mobaynida malakasiz xodimlarga nisbatan ko'proq mahsulot va qiymat yaratadilar.

2. Reproduktiv va ijodiy mehnat. Reproduktiv mehnat - takroran qilingan, oldindan mahlum bo'lgan, ijodiy jihatlari bo'lmagan mehnat. Ijodiy mehnat esa bunyodkor mehnat bo'lib, unda inson sifat jihatidan yangi, betakror, o'ziga xos, noyob narsalar yaratadi. Ijodiy mehnatning natijalari insonning qobiliyati, ishga berilganligi, uning muhimligi, shart-sharoitlariga va hokazolarga bog'liq bo'ladi.

3. Funktsional va professional mehnat. Funktsional belgi bo'yicha mehnat qanday maqsadga qaratilganligiga, sarflanish sohasiga va xo'jalik faoliyatining iqtisodiy davridagi funktsional roliga qarab turlarga bo'linadi. Masalan, ilmiy xodimning mehnati quyidagicha tahriflanishi mumkin: aqliy, ijodiy, o'ta murakkab, yuqori malakali, individual, ilmiy, innovatsion, texnika bilan qurollangan, yuqori texnologik, muhim, o'rtacha og'irlikdagi, jozibali, mustaqil, reglamentsiz mehnat. Ishchilar brigadasining mehnati aksariyat hollarda jismoniy, g'ayriijodiy, o'rtacha murakkab, malakali, jamoa, ishlab chiqarish bilan bog'liq, quruvchilik, texnika bilan qurollangan, o'rtacha texnologik, harakatchan, o'rtacha og'irlikdagi, jozibali, yollanma, reglamentlangan bo'ladi.

Har bir xodimga va jamoaga mos holda mehnatni har tomonlama tahriflash mazkur mehnat korxona yoki shaxsning ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarini hal qilishda mehnat qilishning maqsadlaridan kelib chiqadigan talablarga mos kelish-kelmasligini baholash uchun zarur asos bo'lib xizmat qilishi kerak.

Har bir korxonaning ishlab chiqarishdagi o'rniga qarab va bajaradigan funktsiyalariga muvofiq ravishda xodimlar guruhlarini tashkil qilinadi. Har bir funktsiya korxonaning mehyorida ishlashi uchun zarur bo'lgan faoliyatning u yoki bu tomoni bilan bog'liq bo'ladi. Har bir funktsional guruh hal qiladigan vazifalar uchun o'ziga xos

vazifalar bo'ladi. Bunday tartibda tashkil etilgan mehnatni funktsional mehnat deb nomlash mumkin. Funktsional mehnat bajariladigan xodimlarning tarkibi o'z xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadigan mehnatdir (masalan, ishlab chiqarishda, boshqaruv mehnati, ilmiy mehnat va hokazo). Har bir guruhning ichida mehnat alohida kasb va ixtisoslar bo'yicha farqlanadi. Bunga muhandis-texnolog, muhandis-konstruktor, muhandis-tashkilotchi, muhandis-mehyorlovchi kasblarning farqlanishi misol bo'la oladi.

4. Aqliy va jismoniy mehnat. Aqliy mehnat intellektual faoliyatni yoki asosan asabiy-ruhiy tushdagi ishlarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatni nazarda tutadi, jismoniy mehnatga ega jismoniy ishlar xos.

Aqliy mehnat shunday ifodalanadiki, inson miyasida u yoki bu g'oyalar paydo bo'lib, inson ushbu g'oyalarni ro'yobga chiqarish rejasini puxta o'ylab ko'radi, o'z rejasining jismoniy mehnat jarayonida yuzaga chiqib borishini kuzatadi. Mehnatning aqliy va jismoniy mehnatga bo'linishi g'oyat shartli tusga ega. Ushbu shartlilik iqtisod ilmining otaxoni S.G. Strumilin tomonidan mehnatning ikkita turini: jismoniy va aqliy mehnatni bir-biriga qarama-qarshi qo'yamiz. Fiziologiya esa o'zining bergan tahrifi bilan bizga shuni mahlum qiladiki, bunday qarama-qarshi qo'yish uchun yetarlicha asos yo'q. Mehnat – bir butun asab-mushak jarayonidir, hech qanday mushak ishi asab-miya yo'llari va markazlarining tegishli faoliyatisiz amalga osha olmaydi va aksincha, har qanday mavhum aqliy mehnat ham aqlli, g'oyat sust, to'xtab qolayozgan reflekslar tarzida bo'lsa-da, muqarrar ravishda mushak faoliyati bilan birgalikda kechadi, deb asoslanadi. SHu sababli, gap mehnatning aqliy yoki jismoniy funktsiyalari ko'proqligi to'g'risidagina borishi mumkin.

Ijodiy mehnat bir qolipdagi mehnatdan aniq vaziyatlarni tahlil qilish va faoliyatning turli sohalarida yangi yechimlarni izlash, fan, texnika va texnologiya, sanhat va madaniyat asarlarini yaratish bilan bog'liqligi tufayli ajralib turadi. Bir qolipdagi mehnat ishni bajarishning bir marotaba belgilab qo'yilgan tartibini o'zgartirishga urinmagan holda, uni o'ylamay-netmay takrorlayverishga asoslanadi.

Mehnatning nufuzliligi darajasi – ahamiyatliligi, muhimligi, ommabopligi, jozibaliligi bilan ham tavsiflanishi mumkin. Mehnat bunday sifatlarga to'liq darajada ega bo'lsa, u nufuzli hisoblanadi va aksincha, bularga to'liq ega bo'lmasa, nufuzli hisoblanmaydi. Mehnatning nufuzliligini baholash, ko'pincha, sub'ektiv tusli bo'ladi, shuningdek, konhyunkturaviy sharoitlar ta'sirida bo'ladi. Masalan, bundan 15-20 yil oldin buxgalter va notariusning mehnati nufuzli hisoblanmas va unga kam haq to'lanar edi, hozirgi davrda esa bozor munosabatlarining rivojlanib borishi bilan, u yaxshi haq to'lanadigan, ancha nufuzli, shu bois g'oyat ommabop bo'lgan mehnatdir.

Mehnatning og'irlik, tig'izlik, zararlik holati uning muhim xususiyatlari sirasiga kiradi. Ushbu mezonga qarab mehnatga haq to'lash masalalarini hal qilishda mehnat mehyoriy og'irlikdagi, tig'izlikdagi mehnatga, qulay sharoitlardagi mehnatga; og'ir, tig'iz, zararli mehnatga; alohida og'ir, alohida zararli va alohida tig'iz mehnatga ajratiladi. Mehnatni ushbu toifalardan biriga kiritish uchun fiziologik va sanitariya-gigiena mehyorlari mavjuddir.

Gap mehnatning xarakteri to'g'risida borganida, masala qiyinroq kechadi. SHo'rolar davridagi ijtimoiy-iqtisodiy adabiyotlarda «mehnatning xarakteri» kategoriyasi orqali mehnat ijtimoiy tabiatining rivojlanganlik darajasini va ushbu tabiat qay tariqa – bevosita yo'sinda yoki bilvosita bog'lanishlar yordamida namoyon bo'lishini aks ettiradigan mehnat xarakteri belgilanar, buning ustiga, ushbu bog'lanishlar orasida mehnatkashlarning ishlab chiqarish vositalariga qanday munosabatda bo'lishlari hamda u yoki bu ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyadagi mehnatni tavsiflaydigan bahzi boshqa bog'lanishlar eng muhimlari deb hisoblanar edi. Asosan ekspluatatorlik, antagonistik jamiyatlardagi mehnat va «insonni inson ekspluatatsiya qilish» mavjud bo'lmagan noantagonistik jamiyatlardagi mehnat tahlil qilinar edi. Noantagonistik jamiyatlar sirasiga «sotsialistik lager» mamlakatlari kiritilar edi. Ushbu mahnoda «mehnat xarakteri» kategoriyasi boshqa mafkuraga xizmat qilar va noxoslik, moyillik tusda bo'lar edi.

Haqiqatan ham, aytaylik, ingliz konchisi mehnatining xarakteri sho'ro konchisi mehnatining xarakteridan mohiyatan keskin farq qilar edi. Angliyada ular ko'proq ish haqi olganliklaridan tashqari katta mehnat erkinligiga ega edi.

Mehnatning xarakteri mehnat qanday namoyon bo'lishini, uning jihatlari, belgilari, alohida xossalari va xususiyatlari qandayligini ko'rsatadi. U xodimning ishlab chiqarish vositalari bilan birlashishiga bog'liq bo'lib, mehnatning ijtimoiy tabiatini belgilaydi. Bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan bugungi kunda ishlab chiqarish munosabatlari takomillashayotgani, boshqaruv iqtisodiy usullarining amal qilish sohasi kengayib borayotgani, samaradorlik va sifatiga, xodimlarning haqiqiy moddiy va mahnaviy manfaatdorligiga, ularning chinakam xo'jayinlarga aylanishiga yo'naltiruvchi xo'jalik yuritishning yangi shakllari, ya'ni xususiy korxona va tadbirkorlik rivoji tufayli mehnat tabiatida o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ayni paytning o'zida mazkur mehnat mazmuni va funktsiyalaridagi chuqur ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar, bir qolipdagi, zerikarli, malakasiz, og'ir qo'l mehnati mavjudligi, uning zararli sharoitlari hali uzoq vaqt davomida mehnatkashlar ancha qismining ijodiy qobiliyatlari namoyon bo'lishiga to'sqinlik qiladi, shaxsning uyg'un rivojlanishiga, mehnatga ongli va ijodiy munosabatni tarbiyalashga halaqit beradi.

Mehnat o'z tabiatiga qarab konkret va mavhum mehnat, yollanma mehnat, yakka tartibdagi va jamoa mehnati, xususiy va ijtimoiy mehnatga bo'linadi va ular bir-biridan farqlanadi.

1. Konkret va mavhum mehnat. Insonning ehtiyojlarini qondirish uchun tabiat buyumlarini shaklan o'zgartirish va moslashtirishga yo'naltirilgan insonning alohida maqsadga muvofiq faoliyati bo'lgan mehnat muayyan foydali shaklda namoyon bo'ladi va turli istehmol qiymatlari yaratilishi uning yakuni bo'ladi. Ularni yaratishga qaratilgan mehnat konkret mehnat deb nomlanadi. Mehnatning har xil aniq turlarini bir xildagi va bir xil o'lchovli ko'rinishga keltirish sifat xususiyatlaridan fikran chetga chiqib, mehnatning ayrim turlarini ishchi kuchining oddiy sarflariga, fiziologik mahnodagi mehnat sarflariga - jismoniy, asabiy va boshqa xil kuch-quvvat sarflariga keltirishni taqozo etadi. Ushbu bir xillashtirilgan, bir xildagi va bir xil o'lchovli mehnat

mavhum mehnat deyiladi. Konkret mehnat istehmol qiymati, mavhum mehnat esa tovar qiymatini yaratadi.

2. Yollanma mehnat va o'z-o'zini yollash. Yollanma mehnat – ishlab chiqarish vositalarining egalari bilan shaxsan ozod bo'lmasalar-da, ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lmagan va o'z mehnatini o'rniga o'rin ish haqi ko'rinishidagi muayyan qiymatni olish uchun sotadigan xodimlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatdir. Yollanma mehnat o'zidan begonalashtirilgan mehnatdir, chunki u yaratgan boylik begona boylik sifatida namoyon bo'ladi. SHu bilan birga, yollanma xodim o'z ishchi kuchining egasidir. Ushbu ishchi kuchi rivojlangan sayin ishchi va uning oilasi rivojlanib borishi uchun zarur bo'lgan shaxsiy mulklarining ko'payib borishi bilan bog'liq. Ayni paytda o'z ishini ochgan tadbirkor o'z mehnatini ishga solish imkonini ham yaratadi va bu bilan u o'z-o'zini yollaydi. Ayni shunday mehnat insonning tashabbusi rivojlanishi uchun imkoniyat beradi, mulkka, mustaqillik, tadbirkorlik kabi sifatlarni shakllantirishga hamda ijobiy qobiliyatlarni namoyon etishga mirishkorlik bilan munosabatda bo'lishga ko'maklashadi.

3. Yakka tartibdagi va jamoa mehnati – bular mehnatni tashkil etishning o'ziga xos shakllaridir. Mehnat taqsimoti inson faoliyatining ayrim turlari alohidalanishiga, ayrim ishlab chiqaruvchilarning alohidalanishiga olib keladi. Yakka tartibdagi mehnat – ayrim xodimlar yoki mustaqil ishlab chiqaruvchilar yakka tartibdagi tadbirkorlarning mehnati. Mehnat taqsimoti biror-bir mahsulot tayyorlash bo'yicha qisman bajariladigan ishlarning alohidalanishiga olib kelib, birgalikdagi kuch-harakatlari tayyor mahsulot yaratishga olib kelishi maqsadida xodimlarning mehnat faoliyatini birlashtirish zaruratini keltirib chiqaradi. Jamoa mehnati shunday mehnatki, bunda kishilar alohida emas, birgalashib, mehnat jamoalarida bo'lim, laboratoriya, tsex, uchastka, brigadaga birlashib ishlaydilar, buning ustiga, jamoaning katta-kichikligi ahamiyatga ega bo'lmaydi.

4. Xususiy va ijtimoiy mehnat. Ayrim ishlab chiqaruvchilar muayyan tovarlarni tayyorlab beradigan tovar ishlab chiqarishida yakka tartibdagi mehnat ishlab chiqarish vositalari egalarining farqlangani xo'jalik, ishlab chiqarish va yuridik jihatlardan

alohidalanganligi tufayli xususiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Har bir ishlab chiqaruvchi o'z ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan mahsulotlarning barchasini ham ishlab chiqaravermay, ularning bir qisminigina tayyorlab chiqarishga ixtisoslashadi. SHu sababli har qanday jamiyatda xususiy mehnat hamisha ijtimoiy mehnatning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi va ijtimoiy tabiatga ega bo'ladi, ushbu ijtimoiylik bozorda tovarlarning bir-biriga tenglashtirib, almashtirilishi orqali, qiymat orqali namoyon bo'ladi.

5. Unumli va unumsiz mehnat. Bu masala iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi, shuning uchun biz uni ikki xil talqinini keltirmoqchimiz. Birinchi guruh olimlarining ehtirol etishicha unumli mehnat - ijtimoiy boylik, yalpi ijtimoiy mahsulot, milliy daromadning tabiiy-buyumli shaklini yaratishda bevosita qatnashuvchi mehnatdir. Bu shunday mehnatki, unda moddiy nehmatlar, xizmatlar yaratiladi va u foyda keltiradi. Unumsiz mehnat ham ijtimoiy va mahnaviy nehmatlarni yaratadigan mehnat bo'lib, bunday mehnatning turi ham ijtimoiy foydalidir, lekin u unumli mehnat bo'lmaydi, chunki moddiylashmaydi, alohida bir mahsulotda mujassamlashmaydi va foyda keltirmaydi. Ikkinchi guruh olimlari unumli va unumsiz mehnat to'g'risidagi tushunchalarga munosabat bildirib, nazariy tahlillarga tayangan holda mehnat unumsiz bo'la olmaydi, degan xulosaga keladilar. Har qanday mehnat – kishilarning ehtiyojlarini qondiradigan nehmatlarni, foydali narsalarni ishlab chiqarishdir. U unumli, moddiy va nomoddiy bo'lishi mumkin, lekin bunda ular nehmat bo'lmasdan qolmaydi. Olim yaratgan ilmiy kashfiyot, xuddi shuningdek, huquqshunos, sanhatkor, ijodkor, pedagog, sportchi, shifokor, ekskursovod, sartaroshning mehnati – barchasi kishilarning muayyan ehtiyojlarini qondiradigan nomoddiy nehmatlardir. Nomoddiy nehmatlar insonning madaniy, estetik, bilish ehtiyojlarini qondiradigan mahnaviy nehmat bo'lishi mumkin. Ular kishilarning salomatlik, dam olish, ozodalik, saranjom tashqi ko'rinish va hokazolar borasidagi tabiiy ehtiyojlarini qondiradigan maishiy nehmat bo'lishi ham mumkin. Kishilarning notarius, advokat, prokuror va sudg'yalar bajaradigan mehnat natijasidagi huquqiy himoyalanganligi ham, vakolatli va ijroiya hokimiyat

organlarining boshqarish faoliyati ham va moddiy ishlab chiqarish sohasiga daxli bo'lmagan ko'plab boshqa mehnat mahsullari ham nehmata bo'ladi.

6. Jonli va o'tmishdagi mehnat. Jonli mehnat – hozirgi paytda sarflanayotgan va natijalari hali nomuayyan bo'lgan mehnatdir. Ishchi mahlum bir ishni bajarayotganda bunga birmuncha ish vaqti – jonli mehnat sarflaydi. Lekin ishchi mahsulot ishlab chiqarayotganida o'tmishdagi mehnatni ham sarflaydi. O'tmishdagi mehnat o'zida ilgari yaratilgan natijani mujassamlaydi, bular xomashyo va materiallar, energiya, dastgohlar, asboblarda, kompg'yuterlar va hokazolardir. Fan-texnika taraqqiyoti jarayonida jonli mehnat bilan o'tmishdagi mehnat sarflari o'rtasidagi nisbat o'zgaradi.

Mehnatning foydalaniladigan buyumli elementlari va insonning mehnatda qatnashish darajasi bo'yicha u quyidagi turlarga bo'linadi:

1) qo'l mehnati – mutlaqo qo'lda yoki mehnatning qo'l qurollari yordamida bajariladi;

2) mexanizatsiyalashtirilgan mehnat – mehnatning mexanizatsiya-lashtirilgan qurollari yordamida amalga oshiriladi (masalan, elektrodrel yordamida parmalab, teshik o'yish, pnevmatik asbobda metalni yamash);

3) mashinalashgan mehnat – asosiy ish mehnat buyumining shakli, kattaligi, tashqi ko'rinishini o'zgartirish uchun xodim tomonidan bevosita jismoniy kuch-harakat sarflamagan holda boshqariladigan mashina yordamida bajariladi. Bunda xodim mashinani boshqarish va uni oziqlashga oid yordamchi ishlarning elementlarinigina qo'lda bajaradi;

4) avtomatlashtirilgan mehnat – asosiy ish elementlari to'liq avtomatlashtirilgan, yordamchi ish elementlari esa to'liq yoki qisman avtomatlashtirilgan bo'ladi. Bu jarayonda xodim uskunalar to'g'ri va doimiy sozlanishini hamda ularning ish bilan ta'minlanishini nazorat qiladi.

Kishilarni mehnatga jalb etish usullari bo'yicha quyidagilar farqlanadi:

1) iqtisoddan tashqari majburlaydigan mehnat, bunda to'g'ridan-to'g'ri majburlash o'rin olgan bo'ladi. Bunday mehnat shaxsiy erkinlikning cheklanishi bilan tavsiflanadi, bunga bevosita qullik va qarzдорlik oqibatidagi qullik misol bo'la oladi.

Bevosita majburlashdan tashqari, bunday mehnatga mahmuriy yoki qonunchilik tartibida belgilab qo'yilgan mehyorlar mavjudligi ham sabab bo'lishi mumkin. Masalan, mehnat qilish umumiy majburiyligining o'rnatilishi ham xuddi shuning o'zidir, sobiq sho'rolar davrida shunday bo'lgan edi;

2) iqtisodiy majburlaydigan mehnat, ya'ni zarurat bo'yicha tirikchilikka mablag' ishlash uchun qilinadigan mehnat. Bunday mehnat kishilarning aksariyat ommasiga xos bo'lgan jarayondir;

3) ko'ngilli mehnat, ya'ni insonning o'z ixtiyori bilan qiladigan mehnati. Bunday mehnat jarayonida inson iqtisodiy jihatdan yetarlicha ta'minlangan bo'lib, ishlamasligi mumkin bo'lsa-da, o'zining mahnaviy va umuminsoniy salohiyatini yuzaga chiqarish uchun ishlaganida amalga oshiradi. Bunday inson uchun mehnat qilish - o'zini namoyon etish, o'z shaxsini mahnaviy jihatdan yuzaga chiqarish vositasidir.

SHunday qilib, biz mehnatning har xil turlarini ko'rib chiqdik. SHuni aytish kerakki, boshqa har qanday tasnif kabi, ushbu tasnif ham shartli tusga ega va mehnatning muhim belgilarini ajratib ko'rsatishga mo'ljallangan. Real hayotda har bir aniq mehnatda yuqorida sanab o'tilgan barcha belgilar turlicha birikuvlarda muhayyo bo'lishi mumkin.

1.2. Mehnat unumdorligi tushunchasi, uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va mehnat unumdorligini aniqlash usullari

Mehnat faoliyatining maqsadi biror natijaga erishish, masalan, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishdan iboratdir. Har qanday xodim yoki ularning guruhi uchun natija samaradorligi, ya'ni vaqt birligi – soat, kun, yil mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulot, ko'rsatilgan xizmat miqdori muhim ahamiyatga ega. Bu natija qanchalik yuqori bo'lsa, uning birligiga sarflangan xarajat, shu jumladan, xona, bino uchun ijara haqi elektr quvvatidan foydalanish haqi va shu kabilar shunchalik kamroq bo'ladi. Binobarin, mehnat unumdorligi yuqori, mahsulot hajmi ko'proq bo'lsa, uning

xarajatlari kamroq bo'ladi. Mehnat samaradorligi mahsuldorligi mehnat ko'rsatkichi bilan o'lchanadi.

Mehnat unumdorligi - xodimlar mehnat faoliyatining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichidir. U ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmatlar miqdorining mehnat xarajatlariga nisbatan, ya'ni mehnat xarajatlari birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot bilan belgilanadi. Jamiyatning rivojlanishi va uning barcha ahzolari farovonligi darajasi mehnat unumdorligi darajasi va uning o'sishiga bog'liqdir. Bundan tashqari, mehnat unumdorligi darajasi ishlab chiqarish usulini ham, hatto ijtimoiy - siyosiy tuzumning o'zini ham belgilab beradi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichi mehnat samaradorligi va natijadorligining barcha jihatlarini aks ettirmaydi, masalan, u mehnat sifatini hisobga olmaydi, bundan tashqari, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish zarurligini ifodalamaydi. «Mehnat unumdorligi» tushunchasiga o'z ahamiyati jihatidan yaqin, lekin mazmunan yanada kengroq bo'lgan tushuncha «mehnat samaradorligi» tushunchasidir. Mehnat samaradorligi eng kam mehnat xarajatlari bilan yuqori mehnat natijadorligiga erishish darajasini ifodalaydi. Mehnat samaradorligi mehnat unumdorligidan farqli o'laroq faqat mehnatning miqdor ko'rsatkichlarini emas, shu bilan birga sifat natijalarini ham ifodalaydi. Mehnat samaradorligi ko'rsatkichining yana bir muhim ustunligi unda mehnat resurslarini tejashning aks etishidir.

Mehnat unumdorligi qanchalik yuqori bo'lsa, ish sifati zarur darajada bo'lgani holda mehnat xarajatlari qanchalik kam bo'lsa, mehnat samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Tadbirkor korxona egasi uchun vaqt birligi ichida qanday ishlab chiqarish darajasiga erishilgani emas, shu bilan birga u qanday mehnat xarajatlari bilan ta'min etilgani ham muhimdir. Mehnat xarajatlari xodimlar soni va mehnatga to'langan haq xarajatlari bilan o'lchanadi. Unisi ham, bunisi ham ish vaqti bilan o'lchanishi mumkin. SHuning uchun ham mehnat samaradorligini tahlil qilganda vaqt birligi ichida sarflangan mehnat xarajatlari ham, shu bilan birga uning tuzilishi hisobga olingan holda ham qarab chiqiladi.

Mehnat unumdorligini hisoblashda quyidagilarni ta'minlash imkonini beradigan uslubiyot ideal hisoblanishi mumkin:

- korxona ishning ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liqligi;
- xodimga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatish;
- mehnat unumdorligining umumiy va xususiy ko'rsatkichlari bir o'lchov bilan o'lchanishi mumkinligi;
- mehnat miqdori bilan sifati o'rtasidagi bog'liqlik.

Har qanday mahsulot, buyum, xizmatda jonli va buyumlashgan mehnat jamlangan bo'ladi. Bunday jami mehnat tufayli moddiy boyliklar yaratiladi.

Jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlari rivojlanib borgan sari jonli mehnat moddiylashgan mehnatning tobora ko'proq massasini qamrab oladi. Natijada jami mehnatda moddiylashgan mehnatning ulushi ko'payib borgan sari jonli mehnatning ulushi kamayib boradi. Bu mehnat unumdorligi oshganligining asosiy belgisidir. Ishlab chiqarishning takomillashib borishi va fan-texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi oshishining asosiy shartlaridir. Yangi texnologik jarayonlar, materiallar va avtomatlashtirish vositalarining joriy etilishi mehnatni mexanizatsiyalash darajasining ortishiga olib keladi. Bu ko'rsatkichni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$M_d = \frac{C_m}{C_y} \cdot 100\%$$

Bu yerda M_d - mehnatning mexanizatsiyalash darajasi, %;

S_m - mexanizatsiyalashgan mehnat xodimlari soni;

S_u - xodimlarning umumiy o'rtacha ro'yxatdagi soni .

Mexanizatsiyalashgan mehnat xodimlari jumlasiga o'z ishini mashinalar va mexanizmlar yordamida bajaradigan kishilar kiritiladi.

Mehnatni mexanizatsiyalash (avtomatlashtirish) darajasining ortishi moddiylashgan mehnat ulushining oshganligi va jonli mehnat sarflashni ko'paytirmasdan turib mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlaridan dalolat beradi.

Mehnat unumdorligining asosi bo'lgan mehnatning unumdorlik kuchi mehnat unumdorligining aynan o'zi emas: haqiqiy mehnat unumdorligi yana ikkita

muhim omilga - jonli mehnatning eng muhim ko'rsatkichi bo'lgan mehnat intensivligiga (jadalligiga) va ish vaqtining nominal fondidan foydalanishga ham bog'liq.

Mehnat jadalligi (intensivligi) – bu, jonli mehnatning jiddiyligi yoki murakkabligi darajasi bo'lib, ish vaqti birligi ichida inson asab va muskul quvvatining sarflanishi bilan o'lchanadi. Bunda inson organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan jadallik ijtimoiy normal jadallik hisoblanadi, sarflangan quvvat ovqatlanishi, dam olish va hissiy yengillanish hisobiga to'liq tiklanadi.

Hisobga ko'ra, mehnatning normal jadalligi darajasi tekis yuzada soatiga 4,8 km tezlik bilan ketayotgan kishining kuch-quvvat sarflashiga tengdir. Nisbatan normal muayyan mehnat jadalligini oshirish mehnatga haq to'lashda tegishli darajada hisobga olishni talab qiladi.

Mehnat unumdorligi mehnat jadalligi bilan bir qatorda ish vaqti fondidan foydalanish darajasi bilan ham bog'liqdir.

Ish vaqtidan foydalanish ishlangan vaqtning, shu jumladan, ichki smena dam olishga ajratilgan tartibga solingan tanaffus vaqtining mazkur ishlar turi uchun belgilangan nominal vaqt fondiga (ish kunining ish haftasi, oyi va yilning soat hisobidagi miqdoriga) nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlarning indeks aloqasi quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$I_{\text{my}} = I_{\text{myk}} I_{\text{mi}} I_{\text{uef}}$$

Bu yerda $I_{\text{my}} = I_{\text{myk}} I_{\text{mi}} I_{\text{uef}}$ - mehnat unumdorligiga muvofiq ravishda mehnat unumdorligi kuchi, mehnat jadalligi va ish vaqtidan foydalanish indeksleri.

Agar texnika, texnologiya darajasi smena mobaynida 200 birlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini bergan bo'lib, mehnat jadalligi va ish vaqtidan foydalanish indeksleri tegishli ravishda 0,95 va 0,9 dan iborat bo'lsa, u holda haqiqiy mehnat unumdorligi 200 emas, 171 birlikni ($200 \cdot 0,95 \cdot 0,9$) tashkil etadi.

«Unumdorlik» tushunchasi mahsulotning har qanday xarajatlarning turiga yoki barcha turlariga nisbatini aniq ko'rsatkichlarda ifodalash uchun qo'llaniladi. Statistik mahnoda unumdorlik deyilganda, ishlab chiqarish natijalarining foydalanish omillari

sarflariga nisbati tushuniladi, u boshqacha qilib aytganda, xarajat birligi to'g'ri keladigan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. SHunga ko'ra ishlab chiqarish natijasini uning barcha o'lchash mumkin bo'lgan omillari majmuiga nisbatan yoki alohida guruh omillarga nisbatan hisoblash mumkin.

SHunday omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- 1) sarflangan ishlab chiqarish omillarning miqdori va sifati (sarf samarasi);
- 2) sarflangan omillar miqdorlarining foydalanilishi darajasi (foydalanish samarasi);
- 3) ishlab chiqarish omillari kombinatsiyalarining miqdori (substitutsiya samarasi);
- 4) texnika taraqqiyoti (texnika samarasi);
- 5) ishlab chiqarish jarayoni tashkil qilinishi (daraja samarasi);
- 6) alohida jarayonlar sektorlarning yoki xarajatlar yohud mahsulotning umumiy miqdorida ishtirok etishi (tarkib samarasi);
- 7) alohida sektorlar va jarayonlar orasidagi o'zaro aloqalar darajasi va tarkibi (o'zaro aloqadorlik samarasi).

Mehnat unumdorligini o'lchash muammosi mazkur iqtisodiy kategoriyaning mohiyatini aniqlashdan birmuncha murakkabroq. Amalda mehnat unumdorligining o'sishi va mahsulot ishlab chiqarishni o'lchashning turli usullaridan foydalaniladi. U yoki bu usulning qo'llanishi, birinchidan, mehnat unumdorligini o'lchash darajasiga, ikkinchidan esa, hisoblashni amalga oshiradigan iqtisodiy xizmat oldida qanday vazifa turganligi bilan bog'liqdir.

Mehnat unumdorligini o'lchash darajasi bo'yicha bir xildagi mahsulotni ishlab chiqaradigan alohida ish o'rinlari (brigada, uchastkalar)ni ko'rsatib o'tish mumkin. Bu o'rinda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini va ishlab chiqarish normalarini (dona, tonna, kub yoki kvadrat metr va hokazo) aniqlashning natural (tabiiy) usulini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu usul oddiy, qulay va ishonchli bo'lsada, u faqat bir xil mahsulot ishlab chiqariladigan ish joylarida qo'llaniladi, shuning uchun ham amalda undan kamroq foydalaniladi. Korxonaning birigada va

uchastkalarida butunlay bir xil mahsulot ishlab chiqarilsa, bunday holatdagina natural usul qo'llanilishi mumkin:

Misol. Agar tsexning 10 ishchisi bir hafta mobaynida 800 ta detalg' ishlab chiqargan bo'lsa, har bir ishchining ishlab chiqargan detali quyidagicha bo'ladi:

bir haftada - $800 : 10 = 80$ (detalg');

bir kunda - $80 : 5 = 16$ (detalg');

Natural usulning bir ko'rinishi shartli-natural usul bo'lib, bunda ish hajmi bir xil mahsulotning shartli birligida hisobga olinadi. Masalan, turli hajmdagi vagonlarga, turli hajmdagi konserva bankalari shartli bankalarga, turli poyabzallar shartli juftga aylantiriladi. SHartli o'lchovlarga aylantirish, odatda, o'tkazish birliklari koeffitsientlari yordamida amalga oshiriladi.

SHartli natural usul qo'llanish uchun qulaydir, chunki ko'pgina xilma-xil tovarlarning, xizmatlarning aylantirish koeffitsientlari yordamida ishlab chiqarishni qiyoslanadigan turga keltirish mumkin. Masalan, un, non va makaron mahsulotlari sotish xarajatlarini non-bulka mahsulotlarini shartli kilogrammiga aylantirish orqali ifodalash mumkin.

Mehnat unumdorligini o'lchashning yana bir keng tarqalgan usuli mehnat usulidir.

Mehnat unumdorligini mehnat usuli bilan o'lchashda mahsulot birligini ishlab chiqarish yoki tovar birligini sotishga doir normativ vaqtdan foydalaniladi:

$$U_m = \text{ish vaqti birligidagi mahsulot hajmi} / \text{haqiqiy ish vaqti}$$

Bu yerda U_m - mehnat usuli bilan o'lchangan mehnat unumdorligi.

Mehnat usulining afzal tomoni uni barcha ish turlari va xizmatlarga tatbiq etish mumkinligidir. Biroq bu usuldan keng foydalanishda har bir ish turi uchun vaqt normativlari zarurdir, ular hamisha ham mavjud bo'lavermaydi. Bu usuldan ishbay ishlovchi xodimlar mehnat unumdorligini hisoblash uchun foydalanib bo'lmaydi, chunki ular uchun vaqt normalari tatbiq etilmaydi.

Unumdorlik o'lchashning mehnat usuli bir qator kamchiliklarga ham ega (normalar yetarli darajada asoslab berilmagan bir xil darajada jiddiy emas, ular tez-tez qayta ko'rib chiqiladi va hokazo), bu esa hatto ayrim ish joyidagi va brigadalaridagi mehnat unumdorligining darajasi va o'sishiga holisona baho berilishiga imkon tug'dirmaydi.

Mehnat unumdorligiga ishlarning sermehnatligi ta'sir ko'rsatadi. Sermehnatlik – bu, jonli mehnat sarflarini aks ettiruvchi ko'rsatkich bo'lib, u ish vaqtida, mahsulot ishlab chiqarish (xizmatlar)da ifodalangan. Sermehnatlik, odatda, norma-soatlarda (haqiqiy soatlarda) o'lchanadi, bu vaqt ish birligini bajarishga sarflangan bo'ladi. Bu ko'rsatkich mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga qarama-qarshi bo'lib, quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$C = \frac{I_{\text{v}}}{I_{\text{m}}},$$

Bu yerda S – sermehnatlik;

I_{v} – ish vaqti;

I_{m} – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Korxonalar va ularning irik bo'linmalari darajasida, xuddi xalq xo'jaligi tarmoqlarida bo'lgani kabi, ishlab chiqarish va mehnat unumdorligi hajmlarini o'lchash uchun asosan qiymat usuli tatbiq etiladi. Qiymat usuli universal usul bo'lib, u mahsulotning barcha turlari va hajmlari, ishlar va xizmatlar yagona pul ko'rsatkichlari bo'lgan so'mda ifodalanadi, u hajm ko'rsatkichlarini tegishli ulgurji narxlarga ko'paytirish bilan aniqlanadi.

Mehnat unumdorligini o'lchashning qiymat usuli turli kasb va malakaga ega bo'lgan xodimlarning mehnat unumdorligi, masalan, qandolatchi va novvoyning, chilangar va haydovchining mehnat unumdorligini taqqoslash imkonini beradi. Biroq bu usul ko'rinishdan universal usul bo'lishiga qaramay, bir qancha kamchiliklarga ham ega. Xususan unga narx omili, ya'ni bozor konhyukturasi va inflyatsiya ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Mehnat unumdorligini o'lchash usullarining har uchasi ham o'z afzalliklari bilan bir qatorda turli kamchiliklarga ega.

Ishlab chiqarish hajmlari va mehnat unumdorligini o'lchashning qiymat usuli birmuncha murakkab ishlab chiqarish hajmlarini hisoblashda eng maqbul usulni muayyan shart-sharoitlardan kelib chiqib tanlash mumkin. Ishlab chiqarish hajmlarini o'lchashning eng ko'p qo'llanadigan usuli yalpi, tovar va sotilgan mahsulotlar ko'rsatkichlaridir. Bu xil ulgurji narxlarda «zavod usuli» bo'yicha hisoblangan yalpi mahsulot tovar mahsulotdan tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini o'lchaysh bilan, sotilgan mahsulot tovar mahsulotdan sotish uchun mo'ljallangan, lekin sotilmagan tovar qoldiqlari summasi bilan farq qiladi. SHunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish normasi yalpi mahsulot bo'yicha aniqlanganda eng aniq natijalar kelib chiqqanday tuyuladi. Biroq, bozor iqtisodiyoti sharoitida unumdorlikni sotilgan mahsulot hajmi bo'yicha hisoblash ancha muhimroqdir, chunki tugallanmagan ishlab chiqarishning ko'payishi va sotilmagan mahsulot qoldiqlarining to'planib qolishi ijobiy iqtisodiy ahamiyatga ega emas. Yalpi tovar va sotilgan mahsulot ishlab chiqarish hajmlarni va normalarini o'lchashning kamchiligi shundan iboratki, ulgurji narxlar barcha barcha moddiy xarajatlarning qiymatini o'z ichiga oladi. Vatanimiz tajribasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hajm ko'rsatkichlari faqat jonli mehnat bilan bog'liq bo'lganligi sababli foydalanayotgan materiallar sig'imining va qiymat ko'rsatkichlarining o'zgarishiga duchor bo'lmoqda. Moddiy xarajatlarning har qanday ko'payishi yoki boshqa korxonalar bilan kooperatsiya bo'yicha mahsulot yetkazib berish va sotish bo'lsin, baribir mehnat unumdorligining ortib borish tasavvurini beradi. Material sig'imining kamayishi esa – mazkur ko'rsatkichning pasayishi tasavvurini o'yg'otadi.

Mehnat unumdorligini o'lchashda material sig'imining o'zgarishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotning hajm ko'rsatkichiga va mahsulot ishlab chiqarish normasiga salbiy ta'sir ko'rsatishiga barham berish uchun qo'shimcha o'lchov usullaridan foydalaniladi: shartli sof, normativ sof mahsulot bo'yicha va ishlov berishdagi normativ qiymat usullari tatbiq etiladi. Bu usullarni qo'llash material sig'imio'zgarishlarining salbiy ta'sirining to'liq yoki qisman barham toptiradi. SHunga

qaramay ularning har biri o'z kamchiligiga ega bo'lib, haqiqatla ulardan birontasi ham bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob bermaydi.

1.2.1-jadval

Mehnat unumdorligini o'lchash usullari	
Natural usul	Bir xildagi, turdosh mahsulotlari ishlab chiqishda ishlab chiqarish jarayoning unumdorligini ifodalashda qo'llaniladi Afzalligi - qulay, tushunarli, mahsulot ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlarini aks ettiradi. Kamchiligi - keng miqyosda qo'llash mumkin emas, chunki iqtisodiyotning ko'plab tarmoqlari, aksariyat korxonalar faqat bir xil mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashmagan
Qiymat usul	Turdosh bo'lmagan mahsulotlarni ishlab chiqarish samaradorligini ifodalash ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, qiymat (pul) birligida o'lchanadi. Afzalligi - mehnat unumdorligini tarmoqlar bo'yicha, turli mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarda o'lchash imkonini beradi. Kamchiligi - inflyatsiya jarayonlarini aniq hisobga olinmasa, olingan ko'rsatkich taxminiy natijaga ega bo'ladi; mahsulot ishlab chiqarishdagi ichki, tarkibiy sifat o'zgarishlari aniq aks etmaydi.
Mehnat usuli	(norma-soatlarida ifodalanuvchi) ishlab chiqarilgan mahsulotning unga ketgan haqiqiy vaqt sarfiga nisbatan iborat bo'lib, mahsulot ishlab chiqarishga ketgan mehnat sarfini unumdorlik nuqtai nazaridan baholashi imkonini bildiradi. Afzalligi – iqtisodiyotning barcha sohalarida ishlatilishi mumkin, taqqoslashga juda o'ng'ay. Kamchiligi - bu usulda mehnat unumdorligini o'lchash juda qiyin va ko'p vaqtni, xarajatni talab qiluvchi o'lchash va hisob ishlarini talab qiladi.

Manba: Бакиева И.А. “Меҳнат иқтисодиёти. Инсон тараққиёти” маърузалар матни. Тошкент – 2013.

Mehnat unumdorligini qiymat usulida aniqlash uchun foydalaniladigan shartli sof mahsulot ko'rsatkichida yalpi mahsulot qiymatidan xomashyo, butlovchi ashyolar, energiya, yoqilg'i va hokazolarga qilingan bevosita xarajatlarni chegirib tashlanadi. SHu bilan birga bu ko'rsatkichdan ish haqi, asosiy fondlarning eskirishi va foyda chegirilmaydi. Bu yerda moddiy xarajatlar o'zgarishi barham toptiriladi, lekin foydanining salmog'i va amortizatsiyaning salmog'i ortadi. Ularning o'zgarishi esa mahsulot ishlab chiqarish hajmi va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini birmuncha soxtalashtirishi mumkin.

Mehnat unumdorligi aniqlashda foydalaniladigan sof mahsulot ko'rsatkichida yalpi mahsulot qiymatidan barcha moddiy xarajatlarni, shu jumladan amortizatsiya ajratmalarini ham chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblab chiqiladi. Xarajatlarni va mehnat unumdorligini hisoblashda avvalgi mehnat xarajatlarning soxtalashtiruvchi

ta'siri to'la-to'kis barham toptiriladi, lekin foydaning salmog'i jiddiy ravishda ortadi. SHuning uchun turli mahsulot xillarining turlicha foyda berishi sharoitida aynan foyda sof mahsulot va mehnat unumdorligini ko'rsatkichlarini soxtalashtirishda asosiy rolg' o'ynaydi. SHuni aytish kifoyaki, foydaning turlichaligi bizning mamlakat xalq xo'jaligi uchun xos bo'lib, o' sho'rolar hukmronligi davrida markazlashgan rejalashtirish doirasida rivojlanib kelgan edi. Unda foyda va qiymatning o'rtacha normasi bo'yicha mavjud bo'lgan tenglamaga amal qilmas edi. Ko'pgina xorijiy mamlakatlarda olingan foyda darajasi muhim farqlar yo'qligi tufayli sof mahsulot usulini mahsulot hajmlari va mehnat unumdorligini aniqlash uchun batamom maqbul deb hisoblaydilar.

Lekin hatto bozor iqtisodiyoti qaror topgan mamlakatlarda ham sof mahsulot ko'rsatkichi tovar yoki yalpi mahsulot ko'rsatkichlariga nisbatan narxlarning tebranib turishiga ancha ta'sir ko'rsatadi.

Mehnat unumdorlgini aniqlashda foydalaniladigan normativ sof mahsulot ko'rsatkichi sof mahsulot ko'rsatkichidan farqli o'laroq nomativ ish haqini va unga qo'shib yozilgan haqi, shuningdek o'rtacha tarmoq foydasini o'z ichiga oladi. SHuning hisobiga mahsulot har xil turlarning turlicha foyda keltirishga barham beriladi. Ushbu usulni qo'llanish tajribasida muayyan qiyinchiliklar va kamchiliklar vujudga keladi. Birinchi, mahsulotlarning barcha turlariga ulgurji narxlar tizimiga parallel ravishda ish haqining yaxlit normativlari tizimini yaratish zarurati paydo bo'ladi. Ommaviy ishlab chiqarishda bu narsa qiyinchilik tug'dirmasa ham, donalik va kichik seriyali ishlab chiqarish va ulardagi mahsulot nomenklaturasining tez-tez o'zgarib turishi sharoitida jiddiy qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Ikkinchidan, normativ sof mahsulot asosini tashkil etuvchi ish haqi normativlarini ishlab chiqishda mazkur normativlarni oshirishga moyillik paydo bo'ldi. Bu esa mehnat sarflashning nisbatan ko'payishiga, demak, mehnat unumdorliginni oshirish surhatlarinng sekinlashuviga olib keldi. Uchinchidan, unumdorlikning normativ sof mahsulot ko'rsatkichi korxonalar ishining pirovardmoliyaviy natijalar bilan zaif bog'langan: mahsulot ishlab chiqarish normasi va mehnat unumdorligi hajmlari ko'rsatkichiga ega bo'lish mumkin. Lekin moddiy resurslarning ortiqcha sarflanishi tufayli foydaga ega bo'lmasligi mumkin. Bitta ana shu

sababning o'ziyoq normativ sof mahsulot ko'rsatkichidan, asosiy usul sifatida foydalanishni maqsadga muvofiq qilib qo'yadi. Unda faqat tahlil qilish maqsadlarida keng foydalanish mumkin bo'ladi.

Mehnat unumdorligini o'lchashning qiymat usulida foydalanadigan ishlov berining normativ qiymati ko'rsatkichi yengil sanoatda ishlab chiqarish hajmlarini aniqlash uchun qo'llaniladi. Ishlov berish qiymati normativlariga ishlab chiqarishdagi ishchilarning ish haqi va ularga yoziladigan qo'shimcha haqlar, tsex xarajatlar normativi; umumzavod xarajatlari normativi kiritiladi.

II-bob. “Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida mehnat unumdorligi va uni tahlili

2.1. “Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyati faoliyatining iqtisodiy tavsifi

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyati 2002 yilda “MEXMASH” ochiq aksionerlik jamiyatidan bir nechta stanok sotib olishi evaziga o'z faoliyatini boshlagan va 2002 yil 16 noyabrda Namangan shahar xokimligi tomonidan yuridik shaxs sifatida № 1148 ro'yxatdan o'tgan.

Ta'sischilari Xayrullo Ziyaboev va Nasriddin Sodirov (ulushlari 50% dan) bo'lib, jamoa X.Ziyaboevni raxbar etib tayinlangan.

2004 yil 23 iyulda esa X Ziyaboev “Mash-Xim” mas'uliyati cheklangan jamiyatining 100% lik ustav ka'itali (91267,2 mln so'm) ga egalik qilib, yagona boshqaruviga saylandi, va boshqaruv javobgarligi unga yuklatildi.

Jamiyatning asosiy faoliyat doirasida quyidagilarni amalga oshiradi:

- maishiy xizmatning hamma sohalari bo'yicha xizmat ko'rsatish;
- s'ort tovarlarini ishlab chiqarish, olib kelish va sotish;
- ko'rgazma yarmarkalari orqali savdo-sotiqni tashkil etish;
- chakana va ulgurji savdo, savdo-xarid, tijorat va vositachilik ishlari bilan shug'ullanish;
- tikuvchilik, trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarish va sotish;
- noto'qima materiallari bez, sochiq, sur', aholi va tibbiyot extiyoji uchun doka va tikuvchilik, trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish tukuvchilik, matolarni bo'yash va sotish;
- umumiy ovqatlanish shahobchalarini (restoran, kafe bar, oshxona, choyxona va xakozo) tashkil qilish, muzqaymoq va salqin ichimliklarni ishlab chiqarish, olib kelish va sotish;

- oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat va boshqa mollar bilan ulgurji va chakana savdo tashkil qilish;

- sanoat va qurilish xom-ashyolari bilan ulgurji va chakana savdo, savdo-xarid, tijorat va vositachilik faoliyatini olib borish;

- mutaxassislarni tayyorlash va malakali mutaxassislarni ish bilan ta'minlash;

- eks'ort-im'ort amaliyotlari bilan shug'ullanish;

- aholi va tashkilotlarga barcha turdagi maishiy xizmat ko'rsatish;

- milliy hunarmandchilik faoliyati bilan shug'ullanish;

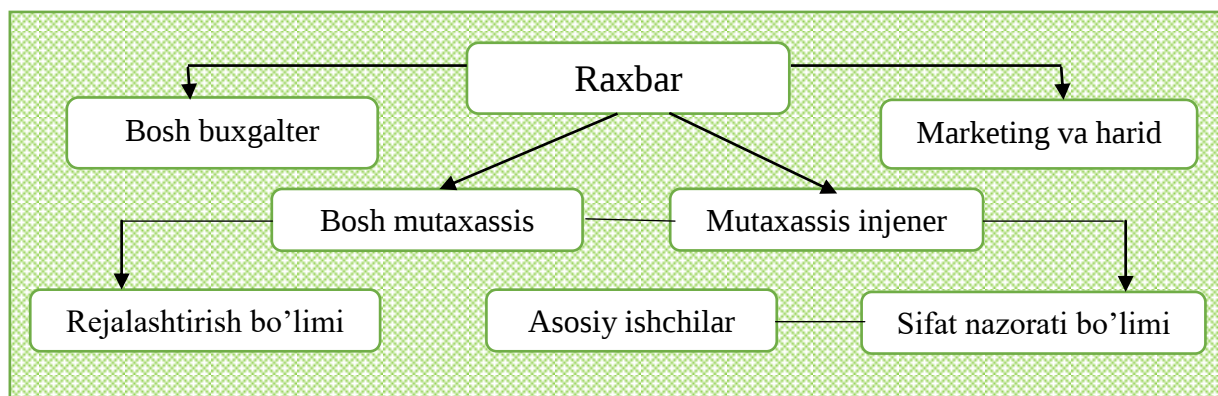
- mahsulot va tovar ishlab chiqaruvchi korxonalar, korxonalar, xususiy tadbirkorlar, savdo shahobchalari, shuningdek, xorijiy korxonalar bilan shartnomalar tuzish yo'li bilan tovar mahsulotlarini sotib olish va sotish;

Korxona 'rezidentimiz tomonidan o'tkaziladigan "Tashabbus - 2005" ko'rik tanlovida "Yilning eng yaxshi tadbirkori" naminatsiyasiga sazovor bo'ldi va MATIZ avtomobili sovg'a sifatida to'shirildi.

"Mash-Xim" mas'uliyati cheklangan jamiyati Namangan shahar Kosonsoy, № 8 manzilda joylashgan, Namangan "Elektr Qurilmalari" korxonasidan umumiy yer maydoni 7560 m² (shu jumladan 1728 m² uskuna bilan qurollangan) bo'lgan ishlab chiqarish binolarini ijaraga olib o'z faoliyatini davom ettirmoqda. Bu ijaraga olingan binolar yetarlicha kuchli kommunikatsiya, suv elektr energiyasi bilan ta'minlangan. Korxona o'z faoliyati ko''roq s'ort inventarlari va trenajor mahsulotlarini ishlab chiqarishga qaratgan. Vodiyda yagona bo'lgan bu jamoa byudjet tashkilotlariga, harbiy muassasalariga va boshqa turli xil s'ort jamg'armalariga o'z mahsulotlarini yetkazib bermoqda.

"Mash-Xim" mas'uliyati cheklangan jamiyati Namangan viloyatining nafaqat iqtisodiy tarmog'ini, balki ijtimoiy sohalarini ham barqarorlashtirmoqda. Korxona Namangan aholisini s'ort bilan shug'ullanish uchun keng imkoniyatlar yaratib, ularga ijtimoiy yordam berish bo'yicha turli tadbirlar o'tkazmoqda va eng muhimi aholni ish bilan ta'minlamoqda.

2012 yilda korxonada xodimlar soni 50 taga yetdi. Bularning barchasi jamoaviy ko'tarinki ruxda ish olib borib korxona rivojiga katta hissasini qo'shmoqda. Korxonada xodimlar ish faoliyati quyidagicha taqsimlangan.

Manba: Muallif ishlanmasi

2.1.1-rasm. “Mash-Xim” ma’suliyati cheklangan jamiyat boshqaruv strukturasi

Korxonada ishlovchi barcha xodimlar ikki turkumga bo'linadi: asosiy faoliyatda ishlovchi va asosiy bo'lmagan faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar. o'z navbatida asosiy faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar quyidagi toifalarga bo'linadi: ishchilar, xizmatchilar, shu jumladan: raxbarlar, mutaxassislar va boshqa xizmatchilar. Ushbu qayd etilgan xodimlar mahsulot ishlab chiqarishda birday qatnashmaydilar. Agar, raxbarlar, mutaxassislar va xizmatchilar soni bo'yicha faqat mutlaq farqni aniqlash yetarli bo'lsa, ishchilar soni bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish xajmining o'sish sur'atini hisobga olgan holda nisbiy farq ham aniqlanadi.

Ishchilar soni bo'yicha nisbiy farqni aniqlash usuli quyidagicha: o'tgan yildagi ishchilarning amaldagi soni tovar mahsulotining o'tgan yilga nisbatan aniqlangan o'sish sur'atiga ko'aytirilib, so'ngra yuzga bo'linadi. Shu tariqa hisoblangan ko'rsatkich ishchilarning joriy yildagi xaqiqiy soni bilan taqqoslanadi. Olingan natija ishchilar soni bo'yicha nisbiy kamlik yoki ortiqchalikni ko'rsatadi. Nisbiy kamlik esa mehnat unumdorligini o'sganligidan dalolat beradi.

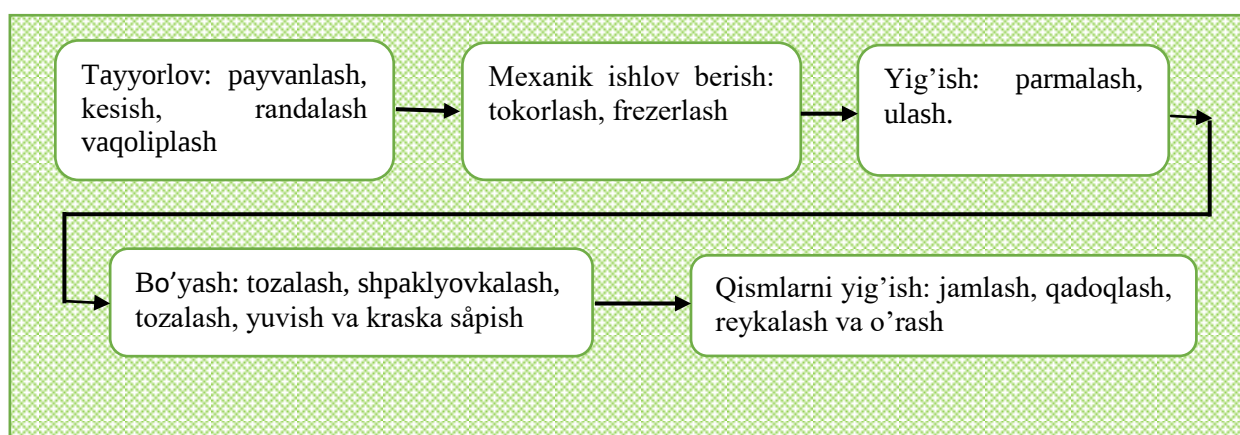
Sanoat ishlab chiqarishning rivojlanish qonuniyati maxsuslashtirilishi tufayli tovarlar ko'ra korxonalarda tor assortimentli bo'ladi. «Mash-Xim» mas'uliyati cheklangan jamiyatda ikki xil assortimentdagi tovarlar guruhi ishlab chiqariladi va sotiladi. Bularga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

1. S'ort trenajyorlari;
2. S'ort uskunalari va anjomlari;

Korxonada ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish uchun quyidagi infratuzilmaga ega:

1. Jami yer maydoni - 7560 M²,
2. Ishlab chiqarishga ajratilgan maydon - 1728 M²
3. Ishlab chiqarish sexlari - 3400 M²
4. Bo'yash sexi- 150 M²
5. Rezinani qayta ishlash sexi - 100 M²
6. Yig'ish sexi - 200 M²
7. Tayyor mahsulot sexi - 1500 M²

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish quyidagi jarayonlarni quyidagilardan iborat asosan besh bosqichda amalga oshiriladi. (2.1.2- rasm)

Manba: Muallif ishlanmasi

2.1.2-rasm. “Mash-Xim” mas'uliyati cheklangan jamiyatining mahsulot ishlab chiqarish jarayoni.

Jamiyatning faoliyat doirasi: «Jamiyat» o'zini ishbilarmonlik faoliyati orqali yangidan ish o'rinlarini tashkil qilib, viloyatimizning shahar va tumanlarida istiqomat qilayotgan, ish layoqatiga ega bo'lgan fuqarolarni ish bilan ta'minlash, ishlab jamg'argan mablag'lari hisobidan ularni oylik maoshlari bilan ta'minlash, oylik to'gan foyda daromadlari hisobidan nogironlarga, yakka-yolg'iz, qarovchisiz qolgan fuqarolarga moddiy yordam ko'rsatish, shu qatorda o'z hisobiga foyda to'ishni ko'zlovchi tijorat tashkilotidir. «Jamiyat»ning asosiy faoliyat doirasi turli faoliyat sohalarida xizmat ko'rsatishdan iboratdir. Korxonaning marketing bo'limi faoliyat jarayonlari quyidagilardan iborat:

- xom-ashyo ta'minotni yaxshilash bo'yicha marketing tadqiqotlarini o'tkazish;

- raqobatchi korxonalar ma'sulotlarini o'rganish;

- turli xil samarali usullardan foydalanib bozorda mahsulotni sotish va reklamasini tashkil etish;

- mahsulotlardan iste'molchilar tomonidan foydalanish masalasi va ular bilan aloqa qilishning samarali usullaridan foydalanish;

- iste'molchilarni talablarini o'rganish maqsadida so'rovlar o'tkazish;

- korxonaning assortiment siyosatini ishlab chiqish va yangi mahsulotlarni bozor testidan o'tkazish;

- iste'molchilarni talablari asosida qo'shimcha imkoniyatlarni aniqlash;

- iste'molchilar bilan sotish shartnomalarni imzolash;

- korxona mahsulotlarini standart talabalari aosisida ishlab chiqarishni tashkil etish;

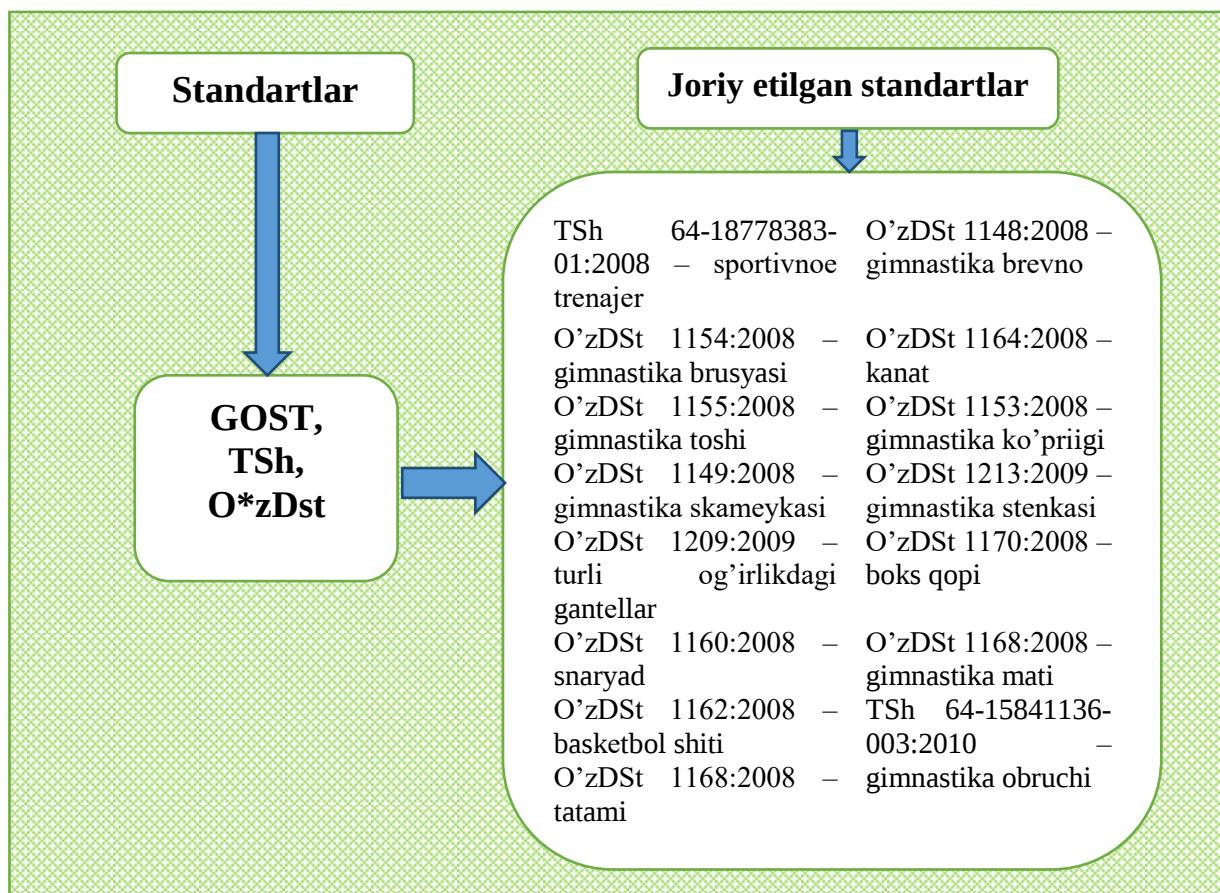
- iste'molchilarga sotuvdan keyingi xizmatlarni tashkil etish;

- reklama samaradorligini aniqlash;

Iste'molchilar ishonchini oqlash maqsadida korxona O'zbekiston Res'ublikasining turli xil sertifikat va litsenziyalarini qo'lga kiritgan, shu jumladan, javobgarlik va gigienik sertifikatlari, ISO – xalqaro sertifikatlari va

boshqalar. Korxona ISO sifatni boshqarish tizimi asosida o'zining marketing faoliyati samaradorligini oshirib bormoqda.

Shuning bilan birga korxonada mahsulotlarning quyidagi standart talablarida ishlab chiqarish yo'lgan qo'yilgan (2.1.3-rasm).

Manba: “Mash-Xim” mas’uliyati cheklangan jamiyati ma’lumotlari asosida tuzildi

2.1.3-rasm. “Mash-Xim” mas’uliyati cheklangan jamiyatda ishlab chiqarilayotgan s’ort uskunalari va anjomlarining assortimenti standartlari

Korxonaning ishlab chiqarish jarayoniga ishchilarni sifatli ishlashini ta'minlash, iste'molchilarni talabiga mos holda tashkil etish va belgilangan standart talablarida ishlab chiqarish kabi muhim vazifalarni belgilab beradi va ularni amalga oshirish korxonaning marketing bo'limi bilan injinerlarning o'zaro hamkorlikdagi natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

ISO sifat menejmenti talabiga ko'ra korxonaning ishlab chiqarish jarayoni bir qator yo'nalishlarda tashkil etilishi belgilab berilgan bo'lib, korxonada ishlab chiqarish samaradorligiga erishishning bosh maqsadi yangi turdagi mahsulotlar

ishlab chiqarish bo'lib qoldi. Unga ko'ra, sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning bitta muvaffaqiyatli mahsulot olishi uchun odatda uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchilar yangi mahsulot g'oyalaridan taxminan ikki baravar kam g'oyalar talab etildi. Buning natijasini 2.4-jadvaldan ko'rish mumkin.

2.1.4-jadval

Kengaytirilgan ishlab chiqarishning ko'rsatkichlari

Mahsulot turlari	O'lchov birligi	Kengaytirilgan holatda					
		2012 yil ishlab chiqarish hajmi		2013 yil ishlab chiqarish hajmi		2014 yil ishlab chiqarish hajmi	
		Miq-dori	Mln. so'm	Miq-dori	Mln. so'm	Miq-dori	Mln. so'm
Turli og'irlikdagi gantellar	Dona	11011	495,5	12000	540,0	12600	567,0
Boks qo'i	Dona	-	-	2	0,3	3	0,5
Uloqtirish uchun snaryad	Dona	594	10,1	718	12,2	754	13,3
Gimnastika to'shamasi	Dona	1150	398,0	1286	445,0	1351	467,5
Armmrestling stoli	Dona	98,0	26,0	113	29,9	119	31,5
Tennis stoli (raketka va setkasi bilan)	Kom'.	257	135,3	328	172,5	345	182,4
Gimnastika turnigi	Kom'.	102	54,4	132	77,4	139	81,4
Massaj stoli	Dona	-	-	2	0,7	3	1,1
Boks ringi	Dona	-	-	1	22,0	2	44,0
Tatami	Dona	5	70,0	7	98,0	8	111,7
Futbol setkasi	Dona	55	5,3	70	6,7	74	7,3

Manba: "Mash-Xim" mas'uliyati cheklangan jamiyati ma'lumotlari

Korxonada 2012 yilda Turli og'irlikdagi gantellardan 11011 dona yoki 495,5 mln so'mlik tovarlar ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2014 yilda bu ko'rsatkich 12600 tani yoki 567,0 mln so'mni tashkil etdi. Bundan tashqari,

"Mash-Xim" mas'uliyati cheklangan jamiyati tomonidan 2012 yilda 1150 ta jami 398,0 mln so'mlik Gimnastika to'shamasi ishlab chiqarilgan bo'lsa 2014 yilda bu ko'rsatkich 1351 tani tashkil etdi va 467,5 mln.so'mlik mahsulot ishlab chiqaralidi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, korxonada 2013 yildan kengaytirilgan ishlab chiqarishni tashkil etilishi munosabati bilan bir qator yangi turdagi mahsulotlar jumladan, boks qo’i massaj stoli, boks ringi kabi boshqa tovarlar ham qo’shimcha ishlab chiqarila boshladi. Ushbu mahsulotlar 2013 yilda boks qo’idan 2 dona, 300 ming so’mlik 2014 yilda esa 3 dona 500 ming so’mlik, massaj stolidan 2 dona 700 ming, 2014 yilda 3 dona 1,1 mln. so’mlik va boks ringi 2013 yilda 1 dona 22 mln. 2014 yilda esa 2 dona 44 mln. somlik mahsulot ishlab chiqarildi.

Bunday ijobiy natijani esa o’z navbatida sanoat bozorlarini segmentlashda erishilgan katta muvaffaqiyatlar, bozor imkoniyatlari va iste'molchilarning muayyan so'rovlariga diqqatliroq e'tibor qaratilishi, shuningdek, yangi mahsulot ishlab chiqish jarayoni samaradorligining o'sganligi bilan izohlash mumkin.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlar assortimentini tahlil qilinganda 2012 yilda 40 turdagi mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lsa 2014 yilda bu ko'rsatkich 77 turga yetkazildi. jumladan, yangi mahsulotlar Bokserlar qo'i, Armrestling stoli, Zal uchun basketbol stoykasi, Z-shakldagi shtanga kabi yangi mahsulot turlari iste'mol talabidan kelib chiqib shakllantirildi.

Namangan “Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyat ishlab chiqarish faoliyatini tahlil qilish uchun uning asosiy ko'rsatkichlarini jumladan, ishlab chiqarish yo'nalishi bo'yicha jamiyatda ishlab chiqariladigan tayyor mahsulot, jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan ishchi va xizmatchilar, mehnatga xaq to'lash tizimi, ishlab chiqarish tannarxi, ishlab chiqarish samaradorligi hamda jamiyatning 'rovard natijasi ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi keltirilgan ko'rsatkichlar bo'yicha korxonani o'sib borish tartibida oylik,choraklik va yillik ishlab chiqarish dasturlari tuziladi va asosiy e'tiborni ushbu ma'suliyatit cheklangan jamiyatining faoliyatining ishlab chiqarish dasturlarining bajarilishini tahlil qilishga qaratiladi. Ushbu tahlilni amalga oshirish uchun korxona bozor aktivligi ko'rsatkichlari, xarajatlar va ularning qo'lanishi, «Mash-Xim» ma'suliyati cheklangan jamiyatning rentabellik ko'rsatkichlari, ularning turlari va o'zgarishlari, korxonaning to'lov qobiliyati, jamiyatning

moliyaviy natijalari tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlari kabi tahlillarni bajarish lozim.

Shuningdek, jamiyat faoliyatini tahlil qilishda asosiy ko'rsatkichlardan biri bu korxonaning bozor aktivligi ko'rsatkichidir. Bozor aktivligi ko'rsatkichlariga aktsiyalar, qimmatli qog'ozlarning foydalilik darajasini xarakterlovchi ko'rsatkichlar kiritiladi. Ular qatoriga bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan xisob foydasi yoki sof foydasi, bir aktsiyaga to'g'ri keladigan dividend miqdori, aktsiyalarning bahosi va foydasi orasidagi nisbat koeffitsientlari kiradi (2.1.5-jadval).

2.1.5-jadval

«Mash-Xim» ma'suliyati cheklangan jamiyatning bozor aktivligi ko'rsatkichlari tahlili

№	Ko'rsatkichlar	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2014 yilda 2011 yilga farqi (+;-)
1	Sotishdan olingan sof tushum (ming. so'm)	16155,4	17892,4	19703,4	21514,4	5359
2	Yal'i foyda(ming. so'm)	2221,6	2465,4	2645,7	2826,0	604,4
3	Sof foyda (ming. so'm)	1008,3	1125,8	1212,7	1299,6	291,3
4	Aktsiyalarning umumiy soni (dona)	78000	78000	78000	7800	-
5	Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan sof tushum (so'm)	207,1	229,4	252,6	275,8	68,7
6	Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan soliq to'langunga qadar foyda (so'm)	231	290	332	374	143
7	Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan yal'i foyda (so'm)	285	316	339	397	112
8	Bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan sof foyda (so'm)	1292	1443	1554	1665	373
9	Bitta aktsiyaning ishlab chiqarish bahosi (dona . so'm)	825	825	825	825	-

Manba: Korxona ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Jadval ma'lumotlariga nazar tashlanganda, korxona nizom jamg'armasini shakllantirish maqsadida chiqarilgan 78000 dona aktsiyaning ishlab chiqarish tannarxi 825 so'm bo'lgani xolda daromadliligi korxona sof foydasini o'sishi xisobiga oshib bormoqda. Jumladan bitta aktsiyaga to'g'ri keladigan sof foyda summasi 2011 yilda 1292 so'mni tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2012 yilda 1443 so'mga, 2013 yilda esa 1554 so'mgacha ko'tarildi, Bu ko'rsatkich 2011-yilga nisbatan 267 so'mga oshganligini ko'rish mumkin. 2014 yilda 2010 yilga nisbatan olganda 28,9 foiz oshib, 1665so'mga yetdi. Bu korxona aktsiyalarini qadrini oshib borayotganligidan dalolat beradi. Buning asosiy sababi sifatida korxonaning sof foydasi yildan yilga oshib borayotganligidadir.

Korxona o'z faoliyatini albatta ma'lum bir xarajat bilan boshlashi hammamizga ayon. Bu esa uni yakundagi darajasiga asos, negiz vazifasini o'taydi. Har qanday daromad qaysidir miqdordagi xarajatni talab etishi ham barchamizga ma'lum bo'lib, jamiyat faoliyatini tahlili qilishda eng yirik ko'rsatkichlardan tortib ularni bir birligigacha tahlili qilish katta ahamiyat kasb etadi. Bu qoidaga amal qilgan holda jamiyat tayyor mahsulotini shakllantirish uchun qilingan sarflar va ularni xarajatlar tarkibidagi salmog'ini tahliliga kirishish mumkin.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni o'rganish korxona faoliyatining qanday rivojlanganligini, bugungi ahvoli qanday va kelajakda qanday bo'lishi mumkinligini ifodalaydi.

Bundan tashqari jamiyatga investitsiya kiritilishi mumkinligini aniqlash uchun jamiyatning to'lov qobiliyatini ham tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Jamiyatning to'lov qobiliyati-bu ularni o'z aktivlari xisobiga qisqa muddatli va uzoq muddatli majburiyatlarini o'z muddatida bajarishga tushuniladi.

Agar jamiyatning umumiy aktivlari ularni tashqi qarzalaridan ko'' bo'lsa bunday jamiyatlarni to'lov qobiliyatiga ega jamiyatlar deyiladi. Jamiyatni moliyaviy barqarorlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib quydagilar hisoblanadi.

1. Qarzga olingan va o'z mablag'larining nisbati. Bu ko'rsatkichning aniqlash uchun balansni 770 satrni 480 satrga bo'linadi
2. Korxona jami mulkida asosiy va moddiy aylanma mablag'larining ulushi. Bu ko'rsatkich aniqlanadi balansning 130+140 ni 400 satrga bo'linadi.
3. Korxona jami mulkida asosiy vositalarni ulushi, aniqlanadi 130 satrni 400 satrga bo'linadi.
4. O'z mablag'lari bilan taminlanishi. Aniqlanadi 390 satrni (480-130) satrga bo'linadi.
5. Korxona to'lov qobiliyati. Aniqlanadi: Aylanma mablag'laridan (balansni 390 satri) muddati o'tgan debitor qarzlari (2 ta shakl 7 ustunini) jamini ayirib qisqa muddatli majburiyatlarga (balansni 600 satr) bo'linadi.
6. Uzoq muddatli qo'yilmalar tarkibi aniqlanadi. Uzoq muddatli majburiyatlarni (570+580 №1) uzoq muddatli aktivlar qiymati(130 №1)ga bo'linadi.
7. Jalb qilingan ka'ital tarkibi: aniqlanadi. Uzoq muddatli majburiyatlar (570+580 №1) jami jalb qilingan ka'ital (770 №1) summasiga bo'linadi.
8. O'z ka'italini uzoq muddatli majburiyatlariga nisbati aniqlanadi 43 ka'italini (480 №1) uzoq mudatli majburiyatlarga (570+580 №1) nisbati bilan.
9. O'zining ka'italining asosiy ka'italga nisbati aniqlanadi. O'zining ka'itali (480 №1) asoiy ka'italga (012+030 №1) nisbati.
10. Joriy aktivlarning qarzga olingan ka'italga nisbati aniqlanadi joriy aktivlarni (390 №1) qarzga olingan ka'italga (770 №1) nisbati.
11. Uzoq mudatli qarzlarni o'z ka'italiga nisbati aniqlanadi ya'ni, uzoq muddatli qarzlarni (570+580 №1) o'z ka'italiga (480 №1) nisbati bilan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki yuqorida hisoblash natijalarini belgilangan darajada me'yor ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, uni quyidagi jadvaldan ko'rish mumkin va shu asosida xulosa hamda takliflarni ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

2.1.6–jadval.

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatning xarajat va foyda tahlili

№	Ko'rsatkichlar	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2014 yilda 2011 yilga farqi (+;-)
1	Sotishdan olingan sof tushum (ming so'm)	16155,4	17892,4	19703,4	21514,4	5359
2	Sotilgan mahsulot tannarxi (ming so'm)	80260,2	90578,1	108661,0	126743,9	46483,7
3	Davr xarajatlari (ming so'm)	2707,4	3343,6	3848,2	4352,8	1645,4
4	Asosiy faoliyat foydasi (ming so'm)	1105,3	1128,7	1165,2	1201,7	96,4
5	Soliqlar (ming so'm)	2120,4	2352,1	2753,6	3386,8	1266,4
6	Sof foyda (ming so'm)	1008,3	1125,8	1212,7	1299,6	291,3

Manba: Korxona ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida sotilgan mahsulot tannarxi 2013 yilda 2011 yilga nisbatan 28 mln. 400 ming 800 so'mga ortib, 108 mln. 661 ming so'mni tashkil etgan bo'lsa, mahsulot sotishdan olingan sof tushumushbu davrga kelib, 2011 yilga nisbatan 3 mln. 548 ming so'mga ortib, 19 mln. 703 ming 400 so'mga teng bo'ldi. Jamiyatdada davr xarajatlari va soliqlar hajmi 2013 yilda 2011 yilga nisbatan mos ravishda 1 mln. 140 ming 800 so'm va 633 ming 200 so'mga oshib, 3 mln. 848 ming 200 va 2 mln. 753 ming 600 so'mga yetdi.

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida qilingan ushbu harajatlarga qaramasdan jamiyatning asosiy faoliyat foydasi va sof foydasi mos ravishda 2013 yilda 3 mln. 848 ming 200 va 1 mln. 212 ming 700 so'mni tashkil etdi.

2.1.7–jadval.

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatning xarajatlarning qo'lanish tahlili

№	Ko'rsatkichlar	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2014 yilda 2011 yilga farqi (+;-)
1	1 so'mlik sotilgan mahsulot to'g'ri kelgan ishlab chiqarish xarajatlari (tiyin)	20	19,7	18,1	17,6	-2,4
2	1 so'mlik sotilgan mahsulot to'g'ri keladigan davr xarajatlari (tiyin)	6,0	5,4	5,1	5,1	-0,9
3	1 so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy faoliyat foydasi(tiyin)	14,6	16,0	17,0	17,6	3,0
4	1 so'mlik sotilgan mahsulot to'g'ri keladigan soliqlarga xarajatlar (tiyin)	8,0	7,6	7,2	6,9	-1,1
5	1 so'mlik sotilgan mahsulot to'g'ri keladigan sof foyda (tiyin)	15,8	15,9	16,2	16,4	0,6

Manba: Korxona ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

2.1.7-jadvaldagi ma'lumotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki «Mash-Xim» ma'suliyati cheklangan jamiyatda bir so'mlik sotilgan tayyor mahsulotga 2011-yilda qilingan ishlab chiqarish xarajatlari 20 tiyinni yoki 20 foizni tashkil qilgan xolda davr xarajatlari 6 tiyinni, soliqlar va boshqa yig'imlar 8 tiyinni tashkil qilgan bo'lsa, bir so'mlik sotilgan tayyor mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy faoliyat foydasi 14,6 tiyinni, sof foydasi esa 15 tiyinni tashkil qilgan

2012 yilda esa ishlab chiqarish hajmi oshdi ammo xarajatlarning ham ortishi kuzatilsada, bir so'mlik sotilgan tayyor mahsulotga qilingan ishlab chiqarish xarajatlari 19,7 tiyinni yoki 19,7 foizni, davr xarajatlari 5,4 tiyinni, soliqlar 7,6 tiyinga yetgan bo'lsa, asosiy faoliyat foydasi bir so'mlik tovar mahsulotini 16

tiyini tashkil qildi, sof foyda esa har bir so'mlik sotilgan tovar mahsulotida 15,9 tiyinga yetdi.

2013 yilda esa xolat asosiy faoliyat bo'yicha yaxshilandi sotilgan mahsulot to'g'ri kelgan ishlab chiqarish xarajatlari, sotilgan mahsulot to'g'ri keladigan davr xarajatlari 2012 yilga nisbatan mos ravishda 1,6 va 0,3 tiyinga kamaydi. Buning natijasida sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy faoliyat foydasi 1,0 foiz va sotilgan mahsulot to'g'ri keladigan sof foyda 0,3 foizga oshib, 17,0 va 16,2 tiyinga yetdi.

2014 yilda esa xolat asosiy faoliyat bo'yicha yaxshilandi lekin, olingan uzoq muddatli majburiyatlarni tufayli moliyaviy faoliyatdan umumiy xarajatlarni ortishi (2011 yilga nisbatan 1 mln. 140 ming 800 so'mga) kuzatildi. Jumladan bir so'mlik sotilgan tovar mahsulotiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari 17,9 tiyinga tushurildi va 2011- yilga nisbatan ijobiy farq 2,4 tiyinga tashkil qildi, davr xarajatlari 5,1 tiyinga tushdi va undagi 2011-yilga nisbatan 0,9 tiyinga kamaytirilib ijobiy natijaga erishildi. Soliqlarga e'tiborni qaratadigan bo'lsak undagi kamayishni davomiyligi saqlanib qolmoqda va uni bir so'mlik tovar mahsulotidagi ulushi 7,2 tiyinni tashkil qildi.

Daromadlar tarkibiga kiruvchi asosiy faoliyat foydasini bir so'mlik tovar mahsulotidagi ulushi 17,6 tiyiningacha ko'tarildi va oxirgi uch yillik farq 2,4 tiyinga yetdi. Bu albatta ijobiy xolat yuqorida aytib o'tganimizdek moliyaviy xarajatlar tarkibiga kiruvchi foiz shaklidagi xarajatlarni to'lash bilan bog'liq jarayonga sarflangan mablag'lar sof foydani bir so'mlik sotilgan tovar mahsulotidagi ulushi 2011 yilga nisbatan 0,6 tiyinga oshib, 16,4 tiyin bo'lishini ta'minladi.

3. Korxona faoliyatini natijaviyligiga baho berishning asosiy ko'rsatkichlaridan biri rentabellikdir.

Rentabellik – korxona foydalilik darajasini xarakterlaydi. Odatda uning bir necha turlari xisob kitob qilinadi. Rentabellik ko'rsatkichlari xaqida ga' boshlaganimizdan bilib turibsizki endi navbatdagi tahlilimiz be'vosita «Mash-Xim» ma'suliyati cheklangan jamiyatning rentabellik ko'rsatkichlari tahliliga qaratiladi.

2.1.8-jadval

**“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatning ayrim ko'rsatkichlari
rentabelligi tahlili.**

№	Ko'rsatkichlar	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2014 yilda 2011 yilga farqi (+;-)
1	Mahsulot (ish, xizmat) lar sotishdan olingan sof tushum (ming so'm)	16155,4	17892,4	19703,4	21514,4	5359
2	Sotilgan mahsulot tannarxi (ming so'm)	80260,2	90578,1	108661	126743,9	46483,7
3	Mahsulotlar sotishdan olingan yal'i foyda (ming so'm)	2221,6	2465,4	2645,7	2826,0	604,4
4	Sof foyda (ming so'm)	1008,3	1125,8	1212,7	1299,6	291,3
	Mah. sotish rentabelligi	6,2	6,3	6,2	6,1	-0,1
	I/Ch tannarxi rent. %	1,25	1,24	1,12	1,03	-0,22
	Umumiy rentabellik %	45,4	45,7	45,8	46	0,6

Manba: Korxona ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

2.1.8-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki tadqiqot ob'ektimiz xisoblangan “Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatda rentabellik ko'rsatkichlari bo'yicha quyidagi natijalar berilgan:

Sotish rentabelligi sotilgan mahsulotlarning foydalilik darajasini ifodalaydi. 2011 yilda sotish rentabelligi korxonada 6,2 foizni tashkil qilgan bo'lsa 2012 yilda 6,3 foizga, 2013-yilda esa 6,2 foizgacha, 2014yilda 6,1 foizgatushdi. Bu sotilgan mahsulotlar ishlab chiqarish tannarxini kamayganligidan dalolat bermoqda.

Ishlab chiqarish tannarxi rentabelligi. Bu ko'rsatkich bir so'mlik ishlab chiqarish xarajati xisobiga olingan foyda summasini xarakterlaydi. Va undagi dinamik o'zgarish oxirgi uch yilda 1,25 foizdan 1,03 foizgacha tushdi. Ammo, umumiy rentabellik 2014 yilda 46 foizni tashkil qilgan 2011yilga nisbatan 0,6 foizga oshgan.

2.1.9-jadval

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatning mol-mulk, o'z va qarz mablag'lari ko'rsatkichlari rentabelligi tahlili.

№	Ko'rsatkichlar	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2014 yilda 2011 yilga farqi (+;-)
1.	Korxonaning jami mulki (ming so'm)	20173.1	28913.1	22581.0	25372,6	+5199,5
2.	O'z mablag'lari manbai (ming so'm)	384.3	455.1	536.9	618,7	+234,4
3.	Qarz mablag'lari (ming so'm)	19788.7	28457.9	22044.1	21894,2	+2105,5
4.	Sof foyda (ming so'm)	1008,3	1125,8	1212,7	1299,6	291,3
5.	Mol-mulk rent. %	5,0	4,0	5,4	5,1	0,1
6.	O'z mablag'lari rent. %	26,2	24,7	22,6	21,0	-5,2
7.	Qarz mablag'lari rent. %	5,1	4,0	5,5	5,9	0,8

Manba: Korxona ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Berilgan jadval ma'lumotlarga ko'ra, jamiyatning mol-mulkdan foydalanish rentabelligi 2011 yilda 5,0 foizga teng bo'ldi. 2013 yilda 2012 yilga nisbatan 1,4 foizga oshganligini ko'rish mumkin. 2014 yilda mol-mulkdan foydalanish rentabelligi 5,1 foizga teng bo'ldi.

O'z mablag'lar rentabelligi bir so'mlik o'z mablag'lariga to'g'ri keladigan foyda darajasini ifodalaydi va u ham korxonada kamayish tendentsiyasiga ega. Ya'ni 2011 yildagi 26,2 foizli natija 2012 yilga kelib 24,7 foizga teng bo'lib, o'tgan davrga nisbatan 1,5 foizga kamaygan, 2014 yilda 2011 yilga nisbatan farqi 5,2 foizga asaygan.

Qarz mablag'lari rentabelligi ham o'z mablag'lardagi kabi kamayish dinamikasiga ega bo'lmoqda. 2011 yilda 0,48 foizni tashkil qilgan ko'rsatkich 2012 yilga kelib 5,1 foizga teng bo'ldi. Bu kabi kamayishlar albatta korxona umumiy rentabelligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. 2011 yilda 4,0 foizni tashkil qilgan ushbu ko'rsatkich 2014 yilga kelib 5,9 foizga teng bo'ldi va 0,8 foizga oshgan.

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida sof foydaning ko'ayishiga asosan mahsulot sotishdan olingan yal'i tushumning ko'ayishi, yal'i tushumning ortishidan kamroq miqdorda davr xarajatlarini ortishi, asosiy faoliyatning boshqa jarayonlarida yo'qotishlar esa yal'i daromadga nisbatan ko'roq o'sganligi, moliyaviy faoliyat bo'yicha yo'qotishlarning yo'qligi, favqulotda zararlar qilinmaganligi, soliqlarning yuqori darajada o'smaganligi asosiy sabab bo'lgan.

2.1.10-jadval

“Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatning asosiy vositalar va aylanma mablag' ko'rsatkichlari rentabelligi tahlili.

№	Ko'rsatkichlar	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2014 yilda 2011 yilga farqi (+;-)
1.	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati (qoldiq bahoda)	990866	1049757	962447	997954	7088
2.	Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati (ming so'm)	19161,3	27840,9	21485,5	23748,7	4587,4
3.	Sof foyda (ming so'm)	1008,3	1125,8	1212,7	1299,6	291,3
4.	Asosiy vositalar rent. %	0,1	0,12	0,13	0,13	0,03
5.	Aylanma mablag'lar rent. %	5,3	4,04	5,6	5,5	0,2

Manba: Korxona ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, “Mash-Xim” ma'suliyati cheklangan jamiyatida 2013 yilda 2011 yilga nisbatan 3,9 foizga kamaygan ammo 2012 yilga nisbatan 0,9 foizga oshdi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, 2013 yilda jamiyatda asosiy vositalardan fo'ydalanishda sarflangan har bir so'mlik yoki ming so'mlik asosiy vosita xisobiga to'g'ri keladigan foyda 0,9 birlik summasini xarakterlaydi.

Aylanma mablag'lar rentabelligi. Bu ko'rsatkich ham eng asosiy ko'rsatkichlardan biri xisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich korxonada kamaygan. Ya'ni oxirgi uch yil mobaynida rentabellik 0,4 foizdan 0,2 foizgacha tushgan. Bu xolat korxonadagi aylanma mablag'lar rentabelligini juda 'astligidan dalolat bermoqda. Bu xolatni salbiy baholagan xolda asosiy e'tiborimizni aylanma mablag'lar

manbayi xisoblangan korxonaning o'z mablag'lari va majburiyatlari rentabellik ko'rsatkichlariga qaratamiz.

Ushbu olingan natijalardan kelib chiqib quyidagi xulosaga kelish mumkin: korxonaning doimiy xarajatlari ortib bormoqda bu esa o'z navbatida sof foyda darajasini kamayishiga olib kelmoqda va korxonaning rentabellik ko'rsatkichlariga ham ta'sir qilmoqda.

4. Korxonalar ko'' turdagi iqtisodiy aloqalarni, jumladan, xom ashyo va materiallar sotib olish, tayyor mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan xisob kitoblarni bajaradi. Shu bilan birga davlat byudjetiga moliya, bank, sug'urta va kreditorlar bilan munosabatda bo'ladilar. Bu xolatlarda to'lov qobiliyatini tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

To'lov qobiliyati deyilganda, korxonaning muddati kelgan to'lov majburiyatlarini bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larning yetarli yoki kamligini aniqlash tushuniladi.

Taxlilimiz yakuni bo'yicha xulosa qilib shuni takidlash kerakki, ma'suliyati cheklangan jamiyat ishlab chiqarish dasturlarini to'g'ri va yuqori hisob kitoblarga tayangan holda belgilanishi, ishlab chiqarish jarayonlarini yuqori s'uratda olib borilganligi va natijada ishlab chiqarish samaradorligi ijobiy tomonga siljiyotganligini ko'ramiz.

2.2. "Mash-Xim" ma'suliyati cheklangan jamiyatida mehnat unumdorligi va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Mehnat unumdorligi ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlardan biridir, uni oshirish iqtisodiy o'sishning asosiy omilidir. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, uning tannarxi, xodimlar soni, ish haqi fondi ko'p jihatdan mehnat unumdorligiga bog'liq. Mehnat resurslaridan samarali foydalanishni quyidagi ko'rsatkichlar ifodalaydi:

– mehnat unumdorligining o'sish surhati;

- mahsulot hajmining ortishida mehnat unumdorligi o'sishi-ning hissassi;
- xodimlar sonining nisbiy qisqarishi;
- ish haqi fondidan nisbiy iqtisod;
- mehnat unumdorligining o'sish surhatining o'rtacha ish haqi o'sishiga nisbati.

Mehnat unumdorligining o'lchov birliklari:

- qiymat, natura va mehnat

a) qiymat shakli $M_y = \frac{Q}{x}$,

Bunda M_u – mehnat unumdorligi (bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot);

Q – ishlab chiqarilgan mahsulot solishtirma ulgurji bahoda;

X – xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni.

b) natura $M_y = \frac{Q_{\text{тонна, кг, м, ...}}}{x}$,

v) mehnat $M_y = \frac{T}{Q}$,

T – mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt (kishi-kun, kishi-soat);

Q – mahsulot miqdori (dona, kg, va x.k.)

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichining qiymat shakli kamchi-liklardan holi emas. Masalan, sarflangan xom ashyo, yoqilg'i, ener-giya narxlari va tariflari, mahsulot tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlar unumdorlik darajasiga ta'sir etadi.

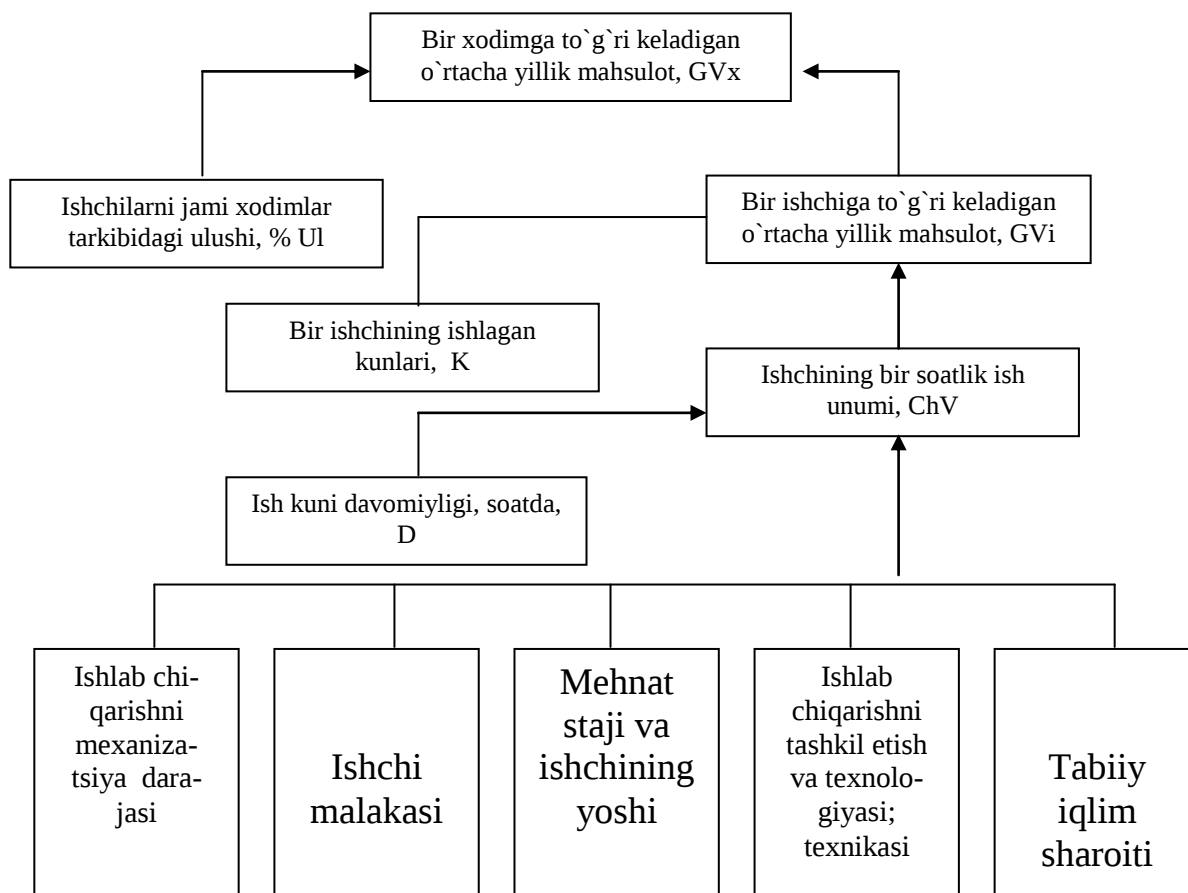
Natura shakli mehnat unumdorligini aniq ifodalaydi. Ammo bu o'lchov birligi bir turdagi mahsulot ishlab chiqaradigan korxo-nalarda qo'llanilishi mumkin (ko'mir qazish, elektr energiya, neftni qayta ishlash korxonalari).

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari:

- bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot;
- bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot;
- ishchining bir kunlik ish unumi;
- ishchining bir soatlik ish unumi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini kompleks tahlil etish uchun ko'rsatkichlar o'tgan yil, hisobot yilining rejasi, bir xil ixtisosga ega bo'lgan korxona ma'lumotlari bilan taqqoslanib, ishga solinmagan ichki imkoniyatlar aniqlanadi.

Mehnat unumdorligining umumiy ko'rsatkichi - bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotdir (GV_x). Bu ko'rsatkich ishchining bir kunlik, bir soatlik (CHV) ish unumlaridan tashqari, ishchining jami xodimlar tarkibida tutgan ulushi (U), bir ishchining ishlagan kunlari (K) va ish kuni davomiyligi (D) ga ham bog'liq.

Manba: muallif ishlanmasi

2.2.1-jadval. Mehnat unumdorligining omilli tizimi

Ishchining bir soatlik ish unumining ortishi, ishchilarning ish vaqtidan to'liq unumli foydalanish bir xodimning mehnat unumdorligi oshishini ta'minlaydi. Demak, bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$GB_x = Y_n \cdot K \cdot D \cdot CB$$

O'z navbatida, bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi quyidagi omillar ko'paytmasidan hosil bo'ladi.

$$GB_u = K \cdot D \cdot CB$$

Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot (GV_x) qisqargan shaklda quyidagi omillar ko'paytmasidan iborat:

$$GB_x = Y_n \cdot GB_u$$

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari darajasi va dinamikasining tahlili

T №	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Farqi, (+,-)	
			Biznes- reja	Haqiqatda	O'tgan yildan	Biznes- rejadani
	A	1	2	3	4	5
1.	Mahsulot hajmi (ish, xizmat) solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm	2093520	2203880	2545500	+451980	+341620
2.	Ishlab chiqarish xodimlarining ro'yxat bo'yicha soni	874	784	759	-115	-25
3.	SHu jumladan ishchilar soni	649	624	601	-48	-23
4.	Ishchilarning jami ishlab chiqarish xodimlari tarkibida tutgan ulushi, % Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari:	74,25	79,59	79,18	-4,93	-0,41
5.	Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ming so'm	2395,3	2811,1	3353,7	+958,4	-542,6
6.	Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ming so'm	3225,7	3531,8	4235,4	+1009,7	+703,6
7.	Ishchining bir kunlik ish unumi, so'm	12264,3	13587,4	16475,7	+4211,4	+2888,3
8.	Ishchining bir soatlik ish unumi, so'm	1569,0	1741,9	2098,8	+529,8	+356,9

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, korxonada mahsulot hajmi rejasiga 341620 ming so'mga yoki 15,5 foiz ($341620:2203880 \cdot 100\%$)ga ortig'i bilan ado etilgan. O'tgan yilga nisbatan bu ko'rsatkich 451980 ming so'mni yoki 21,5 foiz ($451980:2093520 \cdot 100\%$) ni tashkil etgan. Hisobot davrida xodimlar soni o'tgan yilga hamda biznes-rejaga nisbatan sezilarli darajada qisqargan holda mahsulot hajmi mehnat unumdorligi-ning ortishi hisobiga o'sgan. Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari o'tgan yilga, hisobot yilining rejasiga nisbatan yuqori bo'lgan. Bir xodimga to'g'ri keladigan yillik mahsulotni biznes-rejaga nisbatan 542,6 ming so'mga ortishi quyidagi omillar ta'siri ostida ro'y bergan.

$$IB_x = Y_n \cdot IB_u$$

1. Ishchilarning jami ishlab chiqarish xodimlari tarkibida tutgan ulushining o'zgarishi:

$$\Delta GB_x(Y\pi) = (Y\pi^1 - Y\pi^0) \cdot GB_u^o$$

$$\Delta GB_x(Y\pi) = \frac{-0,41 \cdot 3531,8}{100} = -14,5 \text{ минзсрм}$$

2. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmining o'zgarishi

$$\Delta GB_x(GB_u) = Y\pi^1 \cdot (GB_u^1 - GB_u^o)$$

$$\Delta GB_x(GB_u) = \frac{79,18 \cdot (+703,6)}{100} = +557,1 \text{ минз сум}$$

Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi ishchining ish vaqtidan to'liq foydalanishi va ishchining bir soatlik ish unumiga bog'liq. Mahsulot hajmi, ishchilar soni va ish kuchidan intensiv foydalanish natijasi mehnat unumdor-ligiga bog'liq. Mehnatni texnik jihatdan qurollanish darajasi ishchi kuchi mehnati unumdorligini oshirish omilidir. Mehnat intensivligi vaqt birligi ichida yaratilgan mahsulot miqdori bilan o'lchanadi. Uning darajasi ish vaqtidan to'liq foydalanishga bog'liq. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmining (GV_i) bazis davridan farqiga ta'sir etuvchi omillar formula asosida quyidagicha aniqlanadi.

$$GB_u = K \cdot \pi \cdot \varphi B$$

— bir ishchining ishlagan kunlari (K) ta'siri

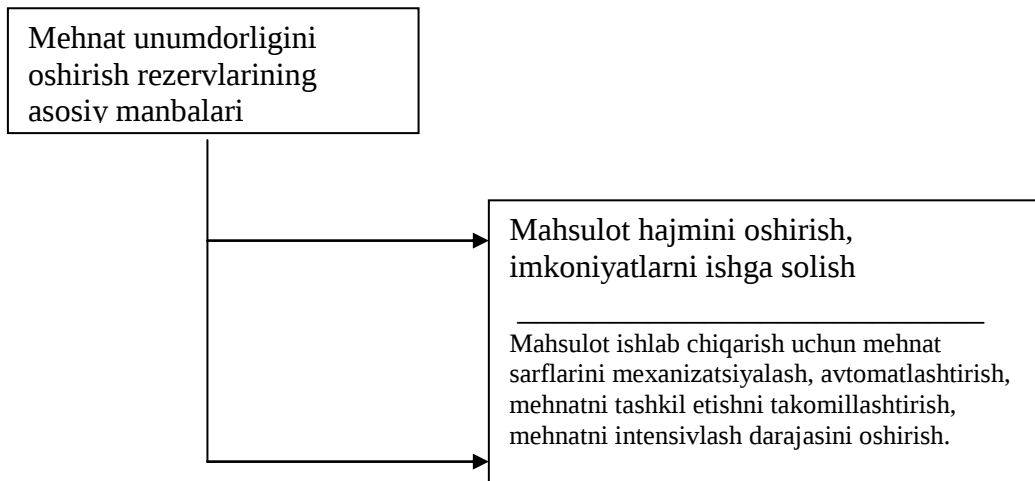
$$\Delta GB_u(\kappa) = (K^1 - K^0) \cdot \pi^o \cdot \varphi B^o$$

— ish kuni davomiyligi (D) ta'siri

$$\Delta GB_u(\pi) = K \cdot (\pi^1 - \pi^0) \cdot GB^o$$

— ishchining bir soatlik ish unumi ta'siri (CHV)

$$\Delta GB_u(\varphi B) = K^1 \cdot \pi^1 (\varphi B^1 - \varphi B^0)$$

Manba: muallif ishlanmasi

2.2.2-jadval. Mehnat unumdorligini oshirish rezervlari.

Mehnat unumdorligining kompleks tahlilida bir soatlik ish unumining o'sish surhatlari va ish vaqtini yo'qotish sabablari o'rganiladi. Buning uchun ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi unga sarflangan vaqt bilan taqqoslanadi. Bunday taqqoslash natijalarining quyidagi variantlari mavjud:

- a) mahsulotni ishlab chiqarish uchun mehnat sarfi qisqargan holda mahsulot hajmining ortishi;
- b) mahsulot hajmi o'sishining mehnat sarfiga nisbatan yuqori surhatlarda o'sishi;
- v) mehnat sarfi o'zgarmagan holda mahsulot hajmining ortishi;
- g) mehnat sarfining qisqarish darajasiga nisbatan mahsulot hajmi kamayishining sekinlashishi.

III-bob. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari va istiqbollari

3.1. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning ahamiyati

Mehnat unumdorligi - rivojlanib boruvchi ko'rsatkichdir. U ko'pgina sabablar va omillar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi. Ulardan bir xillari mehnat unumdorligi oshishiga yordam bersa, boshqalari uni pasaytirishga sabab bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, mehnat unumdorligi darajasi va o'sishiga mehnat jarayoni kechadigan sharoit ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. SHart-sharoitlar qulay bo'lsa, u yoki bu omilning ta'sir etishini kuchaytiradi yoki noqulay bo'lsa, bu ta'sirni zaiflashtiradi. Masalan, tabiiy-iqlim sharoitlari qishloq xo'jaligidagi mehnat natijalariga va uning unumdorligiga jiddiy ravishda ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish vositalarining mulkchilik shakllari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy shart-sharoitlar, shuningdek, ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan shart-sharoitlar boshqa teng sharoitda ham mehnat unumdorligiga jiddiy ravishda ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mehnat unumdorligi darajasi va uning dinamikasiga ko'pgina omillar ta'sir qiladi. Omillar deb mehnat unumdorligining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadigan harakatlantiruvchi kuchlar yoki sabablarga aytiladi. Ulardan ayrimlari mehnat unumdorligining ortishiga yordam bersa, boshqalari unumdorlikning pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Omillarning birinchi guruhiga mehnat vositalarining samarasini ortishi, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish va mehnatkashlar ijtimoiy guruhlari sharoitining yaxshilanishi bilan bog'liq bo'lgan barcha tadbirlar kiradi; ikkinchi guruhi - tabiiy sharoitlarning noqulay ta'sir ko'rsatishi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishdagi kamchiliklar, ijtimoiy sharoitdagi salbiy elementlarning ta'sir ko'rsatishi kiradi.

Ayrim korxona yoki tashkilot darajasidagi omillarni qarab chiqqanda, ularning hammasini ichki va tashqi omillarga bo'lish mumkin.

Ichki omillarga korxonaning texnika bilan qurollanish darajasini, qo'llanilayotgan texnologiyaning samaradorligi, mehnat va ishlab chiqarishning energiya bilan ta'minlanishi darajasi, tatbiq etilayotgan rag'batlantirish tizimlarining ta'sirchanligi, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish, kadrlar tarkibining yaxshilanishi kabi korxonani rahbarlariga bog'liq bo'lgan barcha narsalar kiradi. Tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin: davlat buyurtmalari va bozordagi talab hamda takliflarning o'zgarishi munosabati bilan mahsulot xillari va ularning sermehnatlik darajasining o'zgarishi; jamiyat va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlari; mehnatni kooperatsiyalashuv darajasi, moddiy texnika ta'minoti tabiiy shart-sharoitlar va hokazolar.

Barcha omillarni o'z ichki mazmuni va mohiyatiga ko'ra, uchta guruhga bo'lish mumkin: moddiy-texnika, tashkiliy va ijtimoiy-iqtisodiy. Mehnat unumdorligini oshirishning moddiy asosi fan, texnika va texnologiyani rivojlantirish, ularning yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etishdir. SHuning uchun ham moddiy-texnika omillari guruhini, odatda, yetakchi va qolgan barcha omillarni belgilovchi guruh deb qaraladi.

Mehnat unumdorligini oshirishning moddiy-texnika omillariga fan-texnika taraqqiyotini uzluksiz rivojlantirish asosida mehnatning texnika va energiya bilan ta'minlanishini oshirish kiradi. Ishlab chiqarishda fan-texnika taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari quyidagilardir: ishlab chiqarishning avtomatlashtirishga o'tish munosabati bilan uni mexanizatsiyalash; mehnatning energiya bilan ta'minlanish darajasini oshirish asosida mashina va asbob-uskunalar quvvatining ortishi; ishlab chiqarishni elektrlashtirish; sanoat va qishloq xo'jaligining bir qancha tarmoqlarida ishlab chiqarishni kimyolashtirish; butunlay yangi texnologiyalarning yaratilishi (ular ishlab chiqarish intensivligini oshirishni ta'minlaydi va jonli mehnat sarfini keskin qisqartiradi); ishlab chiqarishga material sarflanishining pasayishi va moddiy resurslarning tejalishi; mashinalar va asbob-uskunalar ixtisoslashuvining chuqurlashuvi va shu kabilar. Energiyaning yangi qudratli manbalari - atom, ichki yadro, geoterial, kosmik va hokazo turlarining o'zlashtirilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Moddiy - texnika omillari ta'siri natijasida mehnat unumdorligi ortadi va mahsulotning sermehnatlik darajasi (t) pasayadi. Sermehnatlik darajasi ko'rsatkichi bo'yicha mehnat unumdorligining o'sishi quyidagi formulalar bilan aniqlanadi:

$$M_y = \frac{M_{cm} \times 100}{100 - M_{cm}} \text{ yoki } M_y = \frac{M_{cm} \times 100}{C_{cm} - M_{cm}}$$

Bu yerda M_y - mehnat unumdorligining oshishi, %;

M_{cm} - mahsulot birligi sermehnatlik darajasining pasayishi, %;

C_{cm} - tadbiri joriy etishdan oldin mahsulot birligini uchun zarur bo'ladigan boshlang'ich sermehnatlik darajasi.

Mehnat unumdorligining o'sishiga doir tashkiliy omillarda korxonalar, tarmoqlar va umuman, xalq xo'jaligi darajasida ishlab chiqarishni tashkil etish kiradi. Xususan, korxonalarni mamlakatimiz hududlari bo'yicha joylashtirish, ham mamlakat ichida, ham chet mamlakatlar bilan transport aloqalarini yo'lga qo'yish; korxonalarni ixtisoslashtirish va ularning keyinchalik kooperatsiyalashuvi; moddiy-texnika, energiya ta'minoti, tahmirlash xizmati ko'rsatish va hokazolar katta ahamiyatga egadir. Korxonalar ichida ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishiga doir muhim vazifalar quyidagilardir: rejalashtirish sifatini oshirish; ishlab chiqarishni tashkiliy-texnik jihatdan tayyorlashni tashkil etish; yangi texnika va texnologiyani o'z vaqtida joriy qilish; ishlab turgan asbob-uskunalarni zamonaviylashtirish; mashinalar, mexanizmlar, asbob-uskunalar, apparatlarni joriy va kapital tahmirlashni ta'min etish, shuningdek, korxona ichida moddiy-texnika ta'minotini to'g'ri tashkil etish.

Barcha tashkiliy omillar bir-biri bilan mustahkam bog'langan bo'lib, ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkil etishning yagona tizimini hosil qiladi. Ulardan to'liq foydalanmaslik, turli tashkiliy kamchiliklarning mavjud bo'lishi asosan ish vaqtidan foydalanishda o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ish vaqtining bekor sarf bo'lishi mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etishdagi kamchiliklar oqibati bo'lib,

mehnat unumdorligini pasaytiradi, ish vaqti bekor sarf bo'lishini qisqartirish esa mehnat unumdorligining ortishini ta'minlaydi.

Tashkiliy omillar tizimida kadrlar tarkibining yaxshilanishi - boshqaruv xodimlari sonining nisbiy qisqarishi va sanoat - ishlab chiqarish xodimlari umumiy sonida ishchilar salmog'ining, bular orasida esa asosiy ishchilar salmog'ining ortishi muhim o'rin tutadi. Sanoat - ishlab chiqarish xodimlari umumiy sonida ishchilar salmog'i qanchalik yuqori bo'lsa, bitta xodimga to'g'ri keladigan mehnat unumdorligi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarning ta'siri shu narsa bilan bog'liqki, fan-texnika taraqqiyotining avj olishi, ishlab chiqarish (texnika, texnologiya) moddiy asosining ta'minlashuvi va xilma-xil, ko'p hollarda esa ancha murakkab tashkiliy tadbirlarning amalga oshirilishi o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi, balki faqat ijtimoiy ishlab chiqarish ishtirokchilari bo'lgan insonlarning faol mehnat faoliyati natijasidagina sodir bo'ladi. Bu mehnat faoliyatining harakatlantiruvchi kuchi - muayyan natijani qo'lga kiritishga bo'lgan qiziqishdir. U o'z navbatida ishlab chiqarish ishtirokchilari bo'lgan insonlarning moddiy va mahnaviy ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyat qatnashchilari muayyan mehnat faoliyati natijasini qo'lga kiritishga intilishi bilan bir qatorda yetarli darajadagi mehnat qobiliyatiga, ishbilarmonlik va shijoatkorlik kabi zarur shaxsiy sifatlarga ega bo'lishlari, shuningdek, tadbirkor va hushyor bo'lishlari lozim.

Mehnat unumdorligiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy omillarga quyidagilar kiradi:

- mehnat natijalaridan moddiy va mahnaviy manfaatdorlik;
- xodimlarning malaka darajasi, ularning kasbiy tayyorgarligi sifati va umumiy madaniy-texnikaviy saviyasi;
- mehnatga munosabat va mehnat intizomi darajasi;
- mehnat jamoalari o'z-o'zini boshqarishining rivojlanishi.

3.2. Mehnat unumdorligini oshirish omillari, shart-sharoitlari va zahiralar

Mehnat unumdorligini oshirish zahiralar (rezervlari) – texnika va texnologiyani takomillashtirish, ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkil etishni yaxshilash hisobiga mehnat unumdorligini oshirishning barcha omillaridan yanada to'laroq foydalanish imkoniyatidir. Zahiralar mehnat unumdorligini oshirish omillari bilan chambarchas bog'liqdir. Agar biror omilni imkoniyat sifatida olib qaraydigan bo'lsak, u holda bu omil bilan bog'liq bo'lgan zahiradan foydalanish imkoniyatning voqelikka aylanish jarayoni hisoblanadi.

Mehnat unumdorligini oshirish zahiralarining bir necha tasniflari mavjud bo'lib, ularning hammasi ikkita katta guruhga bo'linadi: jonli mehnatdan (ish kuchidan) foydalanishni yaxshilash zahiralar va asosiy va aylanma fondlardan yanada samaraliroq foydalanish zahiralar. Birinchi guruhga mehnatni tashkil etish, mehnat sharoitlari, ishlovchilarning mehnat qilish qobiliyatini oshirish, kadrlar tarkibi va ularni joy-joyiga qo'yish, uzluksiz ishlash uchun tashkiliy shart-sharoitlar yaratib berish, shuningdek, xodimlarning mehnat natijalaridan moddiy va mahnaviy manfaatdorligini oshirishni ta'minlash bilan bog'liq masalalar kiritiladi. Ikkinchi guruh asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashinalar, mexanizmlar, apparatlar va shu kabilar)dan yaxshiroq foydalanishi zahiralarini, shuningdek, xom ashyo, materiallar, butlovchi buyumlar, yoqilg'i, energiya va boshqa aylanma fondlardan yanada tejamli va to'liq foydalanishni o'z ichiga oladi.

Zahiralar foydalanish imkoniyatlari belgilari bo'yicha zahira zahiralariga va nobud bo'lish (bekorga sarflash) zahiralariga bo'linadi.

Zahiralar tushunchasiga ishlab chiqarishda ish vaqtining bekor sarf bo'lishi ham kiradi. Bular smena ichida va kun mobaynida bekor turishlar, ishga kechikib kelish va rejada ko'zda tutilmagan ishga kelmay qolishlarning barchasidir; mehnatning ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan holda sarflanishi - mehnat qurollari va mehnat

ashyolaridan oqilona foydalanmaslik hamda belgilangan texnologiya jarayonlarining buzilishi oqibatida mehnatning rejadagidan tashqari ortiqcha sarflanishidir.

Zahiralar foydalanish vaqtiga qarab joriy va istiqbol zahiralariga bo'linadi. Joriy zahiralar texnologiya jarayonlari muhim darajada o'zgartirilmay va qo'shimcha kapital mablag'lar sarflanmay amalga oshiriladi. Istiqbol zahiralarini ishlab chiqarishni qayta tashkil etishni, ancha mukammal asbob-uskunalar o'rnatilishi, tayyorgarlik ishlariga kapital mablag'lar va ko'proq vaqt sarflashni talab qiladi.

Zahiralar aniqlanish va foydalanish joyiga qarab xalq xo'jalik, tarmoq va ichki ishlab chiqarish zahiralariga bo'linadi. Xalq xo'jalik zahiralariga tabiiy resurslar, ulardan har tomonlama foydalanish va shu kabilar kiradi. Tarmoq zahiralariga shunday zahiralar kiradiki, ulardan foydalanish umuman tarmoqdagi xodimlar mehnat unumdorligini oshiradi (korxonalarining ixtisoslashtirilishi, ishlab chiqarishning bir joyga to'planishi va kombinatsiyalanishi, texnika va texnologiyani takomillashtirilishi va hokazo). Ichki ishlab chiqarish zahiralarini mehnat unumdorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ular joriy va istiqbol zahiralaridan tashqari, ikki guruhga bo'linadi: mahsulotning sermehnatlik darajasini pasaytirish zahiralarini va jami ish vaqtidan yaxshiroq foydalanish zahiralarini.

Mahlumki, mehnat unumdorligi darajasi ish vaqti birligiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi. Lekin boshlang'ich hajmlar vaqtda ifodalansa, mehnat unumdorligi ish vaqti fondining mahsulot sermehnatlik darajasiga nisbati sifatida hisoblab chiqariladi:

$$M_u = \frac{\Phi_{ue}}{Mc}.$$

Buning mahnosi shuki, mahsulot ishlab chiqarish mehyori uni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt miqdoriga to'g'ri proporsional va uning sermehnatlik darajasiga teskari proporsionaldir. Agar mehnat unumdorligi ish vaqt fondini ko'paytirish hisobiga ortsa, u holda bu unumdorlikni oshirishning ekstensiv yo'li hisoblanadi; agar unumdorlik sermehnatlik darajasini qisqartirish bilan ta'min etilsa, bu ekstensiv yo'l hisoblanadi. Bunda mahsulot tayyorlashga sarf etiladigan sarf xarajatlarning kamayishi yangi

texnika va texnologiya joriy etish, mehnatni tashkil etishni takomillashtirish hisobiga sodir bo'ladi.

Mavjud zahiralarini aniqlash ishlab chiqarishning ayrim uchastkalarida yoki joriy va oldingi davrlardagi ish turlari bo'yicha mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Tahlil qilishning asosiy usuli joriy davrdagi ko'rsatkichlarni rejalashtirilgan ko'rsatkichlar bilan taqqoslashdir. Bunda rejalashtirilgan topshiriqlarning asoslanganligi ham tekshirilishi lozim, chunki ularda rejalashtirilgan davrdagi ishlab chiqarishning barcha xususiyatlari, shart-sharoitlari, zahiralarini to'la hisobga olinmagan bo'lishi mumkin. SHuningdek, yil davomida rejaga kiritiladigan turli aniqliklarni ham hisobga olish zarur. Ular boshqa ko'rsatkichlarga - mehnat unumdorligiga, xodimlar soniga, mehnatga haq to'lash fondiga turli o'zgartirishlar kiritilishiga sabab bo'ladi.

Ishchi kuchi tejalishini hisoblash uchun sermehnatlik darajasini pasaytiruvchi tadbir joriy etilishidan oldingi va keyingi u yoki bu mahsulotni tayyorlash yoki biron - bir ish turini bajarishga sarflangan mehnat xarajatlari taqqoslab ko'riladi.

Sermehnatlik darajasini norma-soatlarda o'lchaganda ish kuchining tejalishi (Tk) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$T_k = \frac{T_H}{F_{i.v.} \times K \times M},$$

Bu yerda: T_n - operatsiyaga sarflangan mehnatni tejash, norma-soat hisobida;

$F_{i.v.}$ - ishchining yillik ish vaqti foizi, soat;

K - mazkur operatsiyada normalarni bajarishning rejadagi koeffitsienti;

M - yil oxirigacha amalga oshirilgan operatsiyalar (buyumlar) soni.

Ish vaqtidan yaxshiroq foydalanish hisobiga mehnat unumdorligining o'sish zahirolari avvalo bu vaqtning bekor sarf bo'lishiga barham berish bilan bog'liqdir. Haqiqatda ular sermehnatlik darajasining pasayishi zahiralaridan keskin farq qiladi hamda faqat mehnat va ishlab chiqarish yaxshi tashkil etilmaganda, mehnat intizomi buzilganda, mehnatni muhofaza qilish yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganda va shu kabi hollarda sodir bo'ladi. Bu zahiralar ko'rsatib o'tilgan kamchiliklar barham topgach tugaydi. Holbuki sermehnatlik darajasini kamaytirish

zahiralarini cheksiz hisoblanadi. Ish vaqtining bekor sarf bo'lishi hisobiga mehnat unumdorligining o'sish zahiralarini aniqlash maqsadida ish vaqtining haqiqiy balansini sinchiklab tahlil qilish uni rejalashtirilgan ish vaqti bilan taqqoslash, ish kunini surhatga tushirish va bu ishni mustaqil ravishda amalga oshirish yordamida ish vaqtining bekor sarf etilishini aniqlash, ularning sabablarini belgilash va ularni kamaytirish yoki to'liq barham toptirish tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

Mehnat unumdorligini oshirish zahiralaridan biri - kadrlar tarkibini takomillashtirishdir. Kadrlar tarkibi deganda sanoat-ishlab chiqarish xodimlarining ayrim toifalari o'rtasidagi miqdor nisbati tushuniladi. Asosiy va yordamchi ishchilarning miqdor nisbati, shuningdek, ishchilarning barcha xodimlar sonidagi nisbati eng muhim. Kadrlar tarkibining ko'rsatkichlari: sanoat-ishlab chiqarish xodimlari umumiy sonida ishchilarning salmog'i va ishchilar va butun xodimlar umumiy sonidagi asosiy ishchilarning salmog'idir. Asosiy ishchilarga tovar mahsulot ishlab chiqarishda bevosita band bo'lgan ishchilar, yordamchi ishchilarga - ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bilan band bo'lgan ishchilar (navbatchi slesarlar, detallarni yetkazib beruvchilar, yonilg'i (yoqilg'i) tashuvchilar va hokazolar), ya'ni asosiy tsexlarda xizmat ko'rsatuvchi ishchilar va yordamchi tsexlardagi barcha ishchilar kiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston Respublikasining milliy iqtisodiyoti ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida yuzaga kelgan hamda umumiy iqtisodiy qonun va qonuniyatlar asosida rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda iqtisodiyotimiz bozor munosabatlari o'tishining o'ziga xos yo'lidan bormoqda. Prezidentimizning beshta tamoyili asos qilib olingan bu model hozirda jahon mamlakatlari tomonidan ham tan olindi.

Ishlab chiqarish munosabatlarida mehnat faoliyatini tashkil qilish masalasi eng asosiy ko'rsatkichlardan biridir. Ishlab chiqarish munosabatlarida ishchi kuchi va mehnat qurollari, mehnat predmetlari orasidagi o'zaro bog'liqlik yuzaga keladi. O'zaro bog'liqlik va ta'sir, mehnat faoliyatini qay holatda tashkil etilganligi natijasidir. Mehnat faoliyatini tashkil etish, bir tomondan uning asoslarini (huquqiy, mahnaviy-psixologik, iqtisodiy, ijtimoiy) yuzaga kelishi, ikkinchi tomondan mehnat faoliyati mexanizmini shakllantirilishini taqozo etadi.

Tor mahnoda mehnatni tashkil etish deganda jonli mehnatni tashkil etish, mehnatni taqsimlash va kooperatsiyalash, ish joylarini tashkil etish, mehnat usullari, sharoitlari va dam olish tartiblarini oqilonalashtirish, mehnatni mehyorlash, xodimlarni tayyorlash va malakalarini oshirish, moddiy 'ag'batlantirish, mehnat intizomini mustahkamlash kabi bir qator amaliy tadbirlar majmuasi tushuniladi.

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, samarali mehnat faoliyatini tashkil etish (mehnat predmeti va vositalarining mavjudligini taqazo etadi); mehnat sharoitlarini tashkil qilish (texnologik va ekologik omillarini taqazo etadi); mehnat munosabatlarini tashkil etish (xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirishni talab etadi); mehnatga haq to'lashni tashkil etish, mehnatni o'lchash, normalash hamda mehnat sarfini uning sifatiga qarab baho berishni taqazo etadi. Bu muammolarning yechilishi mustaqil ahamiyatga ega bo'lishdan tashqari, mehnat faoliyatini tashkil etishning ajralmas funktsiyasi sifatida ham qaraladi.

Bitiruv malakaviy ishini bajarish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Mehnatni tashkil etishning zarurligi ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan va doimiy ravishda rivojlanib boruvchi kategoriyalar: mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi bilan bog'liqdir. Mehnat taqsimotining chegaralari muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning buzilishi odatda mehnat unumdorligi, mahsulot tannarxi va shu kabilarni o'zgarishiga olib keladi.

2. Keyingi vaqtlarda mehnatni tashkil etish sohasidagi tadbirlarning ahvoli birmuncha yomonlashdi va bir qadar orqaga ketish sodir bo'ldi. Bu narsa mehnat unumdorligining pasayishida, mahsulot sifatining, tovarlar, xizmatlar sifatining yomonlashuvida, ish vaqti bekor isrof bo'lishining ortishida xodimlar, kasb tayyorgarligining pasayib ketishida va shu kabilarda namoyon bo'ldi. SHu sababli ham mehnatni tashkil etish sohasidagi bilimlarning muntazamligi ayniqsa muhimdir. Mehnatni tashkil etish bilan uni normalash chambarchas bog'liqdir. U mehnat va ishlab chiqarishni boshqarish sohasidagi faoliyatidan iboratdir.

3. Korxonalarda vaqt, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va boshqaruvchanlik kabi mehnat normalarini to'g'ri qo'llash va uni takomillashtirish mehnatni tashkil etish samaradorligini oshirishga olib keladi.

4. Unumdorlik - muayyan vaqt mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorining muayyan turidagi mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlatilgan resurslar miqdoriga nisbatidir. Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari tizimining tuzilishi ulardan har birining funktsional vazifasini aniqlashga asoslanish lozim. Ko'rsatkichlarni tasniflashni mezon - mehnat natijalarini ifodalash usulidir.

5. Mehnat unumdorligini aniqlash vazifasi, uning tizimini yaratish, o'rganish muhim yo'nalish hisoblanadi. Mehnat unumdorligini o'lchash usullari ko'p omilli, vektorli va mezonli sifatida tasniflanadi.

6. Mehnat unumdorligi rivojlanib boruvchi ko'rsatkich bo'lganligi sababli omillar va zahiralarini o'rganish dolzarb muammoga aylandi. Mehnat unumdorligini oshirish zahiralar tizimini yaratish eng muhim yo'nalishdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, sanoat korxonalarida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Ilmiy-texnika bazasi – bu ilmiy salohiyat va barcha mehnat vositalarining majmuidir. Bu salohiyat eng avvalo sanoatni, so'ngra, xalq xo'jaligining boshqa sohalari rivojini ta'minlaydi. Sanoat sohasida fan-texnika taraqqiyotini anhanaviy yo'nalishlariga ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash, mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, ximiyalashtirish va yangi (progressiv) texnologiyalarni joriy etish kiradi. O'zbekiston Respublikasi, shu jumladan Namangan viloyati bu borada o'zining juda katta salohiyatiga ega. Mamlakatning izchil va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun ana shu salohiyatdan to'la-to'kis foydalanish va fan-texnika taraqqiyotini yanada tezlatish zarur.

2. Sanoat sohasida ajoyib yutuqlar bilan birga bir qator kamchiliklar va hal etilmagan muammolar mavjud. XXI asrda bu muammolarning yechimini topish uchun O'zbekistonda, xususan Namangan viloyatida barcha imkoniyatlar, ya'ni juda katta moddiy, mehnat, moliyaviy va intellektual resurslar mavjud. Ana shu resurslardan oqilona foydalanish asosida O'zbekistonning juda qudratli va samarali sanoatini yanada yuqori darajaga ko'tarish mumkin.

3. Korxonalarda biznes rejalar, kelgusi uzoq yillik istiqbolli rejalar va boshqa rejalarini tuzishda taraqqiyotning barcha tomonlarini oldindan ko'rish, ya'ni bashorat qilish hamda bu taraqqiyotni ta'minlovchi iqtisodiy va texnik salohiyatning samarali variantlarini qidirib topish kerak bo'ladi.

Rejalashtirish *ilmiylik, moslashuvchanlik, uzluksizlik, optimallik* kabi tamoyillarga asoslanadi. Bozor sharoitlarida korxona hamda investorlar va hamkorlar uchun biznes-rejani tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda bozorni tadqiq etishdan tortib to xaridorlarga sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatishgacha bo'lgan ko'plab savollarga javob topiladi.

Mustaqillik yillarida rejalashtirishni takomillashtirish borasida anchagina ishlar amalga oshirildi. Lekin xalq xo'jaligini, jumladan, sanoatning rejali, mutanosib rivojlanishining bir qator muammolari hali o'z yechimini topgani yo'q. SHu sababli bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish va demokratik davlat, bozor iqtisodiyotining talablariga javob beradigan rejalashtirishni yaratish zarur.

4. Korxonaning barqarorligi yoki nochorligi uning samarali yoki samarasiz faoliyat yuritishini mos ravishda aks ettiradi. Bu jihatdan bugungi xo'jalik yuritish amaliyoti to'lov qobiliyati koeffitsienti, xususiy va qarzga olingan aylanma mablag'lar nisbati koeffitsienti, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti va xususiy aylanma vositalar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti kabi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Turli korxonalarda xo'jalik yuritish samaradorligiga o'z imkoniyatlari va yuzaga keluvchi iqtisodiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda turli usullar yordamida erishiladi. Samaradorlikka erishishning hamma uchun to'g'ri keluvchi yagona yo'li mavjud emas. Korxonaning vazifasi barcha faoliyat turlarida samaradorlikka erishish yo'llarini qidirishdir.

5. Xodimlarning moddiy manfaatdorligi tamoyilini hayotga muntazam ravishda, ya'ni izchillik bilan tatbiq etish sanoat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. SHu sababli sanoat ishlab chiqarishida mehnatga haq to'lashni yaxshilash va uning eng progressiv usullarini qo'llashga alohida e'tibor berish kerak bo'ladi. SHu bilan bir qatorda ishchilarga zarur mehnat sharoitlarini yaratib berish, ularni ijtimoiy himoyalash zarur.

6. Sanoat ishchi-xodimlarining bilim va malaka darajasi mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining eng muhim elementi, ya'ni unsuri hisoblanadi. Malakali xodimlar tayyorlash, xodimlar malakasini oshirish, qayta tayyorlashga jiddiy e'tibor qaratish lozim.

Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish korxonalarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga, ularda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifati va raqobatbardoshligini oshirishga hamda ular faoliyatini rivojlantirishga olib boradi, deb hisoblaymiz. Natijada, korxonalarda foydalilik darajasi yuksalib boradi, xodimlarning mehnatdan manfaatdorligi ortadi va korxona murakkab sharoitlarda ham o'z faoliyatini davom ettirishga erishadi hamda mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi., -T.: O'zbekiston, 2001 yil.
2. O'zbekiston Respublikasining “Korxonalar to'g'risida”gi Qonuni. Qonun va qarorlar to'plami., -T.: O'zbekiston, 2005 yil.
3. Karimov I.A. “2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish – ustuvor vazifamizdir”. 2014 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining Majlisidagi mahruzasi, // Xalq so'zi, 2015 yil 17 yanvar.
4. Karimov I.A. “2014 yil yuqori o'sish surhatlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi”. 2013 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014 yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining Majlisidagi mahruzasi, // Xalq so'zi, 2014 yil 17 yanvar.
5. Karimov I.A. “2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi”. 2011 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2012 yilda iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirishning muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining Majlisidagi mahruzasi, // Xalq so'zi, 2012 yil 19 yanvar.
6. Karimov I.A. “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir”. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi mahruzasi // Xalq so'zi, 2010 yil 28 yanvar.

7. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 56 b.
8. Karimov I.A. “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi”. 2008 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi mahruzasi // Xalq so'zi, 2009 yil 14 fevral.
9. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T.: O'zbekiston, 2009. – 24 b.
10. Karimov I.A. «Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash,mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir». O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatning qo'shma majlisidagi mahruza. 2005 yil 28 yanvar.
11. Karimov I.A. “O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., “O'zbekiston”, 1995.
12. Karimov I.A. O'zbekiston - bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., “O'zbekiston”, 1993.
13. “Monopoliyaga qarshi ishlarni tartibga solish va raqobatni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” : O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 fevraldagi PF-4191-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami – 9 son – 2010 - 9 mart
14. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi tug'risidagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2008 yil 18 noyabr, PF-4053-son.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularni barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida. 2008 yil 28 noyabr, PF-4058-son.
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 20 yanvar, PQ-1041-son.
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. Iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida. 2008 yil 19 noyabr, F-4010-son.
19. Бакиева И.А. “Меҳнат иқтисодиёти. Инсон тараққиёти” *маърузалар матни*. Тошкент – 2013.
20. Maxmudov E.X. «Korxona iqtisodiyoti» T., O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi. Adabiyot jamg'armasi Uyushmasi nashryoti, 2004 yil.
21. Zaynutdinov SH.N., va boshqalar «Iqtisodiyot asoslari» T., Moliya, 2001
22. Tursunxo'jaev P.M. «Korxonalarda xizmat ko'rsatish va rejalashtirish». -T. : O'zbekiston 1997.
23. Пезнев В.Л. «Тактика и стратегия управления фирмой». -М., Фан Пресс, 1997.
24. Ortiqov A. «Sanoat iqtisodi» fanidan mahruza matni T.: TDIU, 2006.
25. SHodmonov SH., Alimov R., SHeraliev J. «Iqtisodiyot nazariyasi». T.: Moliya, 2000.
26. Зайцев Н.А. Экономика промышленности предприятия. М., «ИНФРА-М», 1996.
27. Верст И., Равентоу П.. Экономика фирмы. Учебник. М. «Высшая школа», 1994.
28. Финанси предприятий. Учебное пособие. Коллектив авторов под редакцией Е.И.Бородиной, М., «ЮНИТА», 1995.

29. Экономика предприятия. Под ред. проф. Волкова О.И., М., «ИНФРА-М», 2000.
30. Экономика предприятия. Под ред. проф. В.П. Грузинова, М., «ЮНИТИ», 1998.
31. Макконелл К.Р. Брю С.Л, Экономика: принципы, проблема и политика. Перевод с англ. Том 1, 2, М., Республика, 1992.
32. Лебедев О.Т., Каньковская А.Р.. Основы менеджмента. Учебное пособие Санкт-Петербург, Изд. дом «МиМ», 1997.
33. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск, «Новое знание», 1999.
33. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. –М.: ИКЦ Март, Ростов н/Д. изд. Центр Март, 2004. – 179 стр.
34. www.referat.uz sayti.
35. www.lex.uz
36. www.minfin.ru
37. www.mf.uz
38. www.byudjet.uz